

Kosek, Pavel

Vývoj jednotlivých slovesných forem a kategorií

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 157-198

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130640>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝVOJ JEDNOTLIVÝCH SLOVESNÝCH FOREM A KATEGORIÍ

PRÉZENS

Tematická slovesa

Stč. se vyznačuje následujícím repertoárem osobních přítomných koncovek (podoby zvýrazněné tučným řezem písma navazují na formy psl.):

os.	sg.	du.	pl.
1.	-u / -'u / -ú / -m	-vě / -va / -ma	-me / -m / -emy
2.	-š	-ta	-te
3.	-∅	-ta	-ú / -ie

1. os. sg.

Uvedené osobní přítomné koncovky se připínaly k tematickému kmeni. U sloves I.-III. třídy koncovka 1. os. sg. **-u** (a také ve 3. os. pl. - viz níže) způsobila zánik předcházející tematického vokálu: *nese-u* → *nesu* (tzv. Jakobsonovo pravidlo). Tuto změnu lze interpretovat jako snahu odstranit hiát, který se nachází na hranici dvou sousedících vokálů. Jiné řešení této situace lze pozorovat u sloves IV. třídy, kde se původní kmenotvorný vokál proměnil v psl. neslabičné *j*, které způsobilo jotaci kořenné souhlásky (*krátiti*: **krat-i-ǫ* > **krat-j-ǫ* > **krác'ǫ* > *krácu*, *raditi*: **rad-i-ǫ* > **rad-j-ǫ* > **radz'ǫ* > *raz'u*). Palatalizace se ovšem u sloves této třídy realizovala jen v 1. os. sg., v ostatních osobách bylo *-i-* plně slabičné, a tak nenastaly podmínky příhodné pro jotaci (sg. 2. os. **krat-i-šb* > *krátíš*, **rad-i-šb* > *radíš*). Tento typ alternace je ještě přítomen ve stč. (*krátiti* - sg. 1. os. *krác'u*, 2. os. *krátíš*, *raditi* - 1. os. *radz'u*, 2. os. *radíš*). 1. os. sg. sloves V. třídy byla tvořena koncovkou **-u-**, jíž předcházela nestažená podoba kmene **-aj-** (typ *děl-aj-u*) a **-ěj-** (typ *sázě-j-u*).

Na vývoj stč. forem 1. os. sg. měla důležitý vliv přehláska *'u > i*, která od 2. třetiny 14. století způsobila rozštěpení koncovky 1. os. na alomorfy *-u* po nepalatalizovaných souhláskách a *-i* po souhláskách palatalizovaných:

<i>-u</i>	X	<i>-i</i>
<i>nes-u</i>		<i>maž-i</i>
<i>pn-u</i>		<i>kryj-i</i>
<i>ber-u</i>		<i>kupuj-i</i>
<i>tiskn-u</i>		<i>proš-i</i>
<i>minu-u</i>		<i>trp'-i</i>
		<i>dělaj-i</i>
		<i>sázěj-i</i>

V následujícím vývoji (od 17. stol.) však začala být tato alomorfe pod vlivem nepřehlasovaných forem odstraňována: *maži* → *mažu*, *kryji* → *kryju*, *kupuji* → *kupuju*. Tento proces se ještě zčásti zrcadlí v spisovné nč., v níž se po pravopisně měkké souhláске vyskytují dublety *-u/-i*. Obě se liší stylovým příznakem: u sloves končících na *-j* je koncovka *-u* hovorová a *-i* neutrální, kdežto u sloves končících na jinou pravopisně měkkou souhlásku než *-j* je koncovka *-u* neutrální a koncovka *-i* knižní až zastarávající.

U několika sloves v psl. náležejících do III. slovesné třídy (typ **piti*) proběhla kontrakce také v 1. os. sg. (a také 3. os. pl. – viz níže), a proto má forma 1. os. sg. dlouhou podobu *'-ú: *pʷjɔ > *p'ɔ: > p'ú* ‚piju‘, **bʷjɔ > *b'ɔ: > b'ú* ‚biju‘. Tyto izolované formy 1. os. však byly odstraněny již v 15. stol. poté, co se přítomný kmen těchto sloves začal v 15. stol. znova tvořit kmenotvorným sufixem *-je-*, tj. podle typu *krýti* – *kryji* (*kryju*): *píti* – *piji* (*piju*).

Vedle toho se v 1. os. sg. realizoval morfologický proces, který vedl k odstranění alternací u sloves IV. a V. třídy. Již od 1. pol. 14. stol. se u jmenovaných sloves objevuje koncovka *-m*, která sem proniká od sloves atematických. Tato koncovka začala pronikat nejdříve ke slovesům V. třídy, tj. k těm, která podlela kontrakci: *dělaju* → *děl-á-m*, *sázěju* → *sáz-ie-m*, neboť zde eliminovala alternaci slovesného kmene *-aj-* ~ *-á-*, *-ěj-* ~ *-ie-*. Tato slovesa totiž obsahovala před osobní koncovkou samohlásku, která se formálně podobala tematickému vokálu vzniknuvším kontrakci:

os.	atematická slovesa		X	slovesa V. třídy	
sg.					
2.	<i>dáš</i>	<i>vieš</i>		<i>děl-á-š</i>	<i>sázie-š</i>
3	<i>dá</i>	<i>vie</i>		<i>děla-á-Ø</i>	<i>sázie-Ø</i>
du.					
1.	<i>dávě...</i>	<i>*vievě...</i>		<i>děla-á-vě...</i>	<i>sázie-vě...</i>
2.	<i>dáta</i>	<i>vie(s)ta</i>		<i>děla-á-ta</i>	<i>sázie-ta</i>
3.	<i>dáta</i>	<i>vie(s)ta</i>		<i>děla-á-ta</i>	<i>sázie-ta</i>
pl.					
1.	<i>dáme...</i>	<i>vieme...</i>		<i>děla-á-me...</i>	<i>sázie-me...</i>
2.	<i>dáte</i>	<i>viete...</i>		<i>děla-á-te</i>	<i>sázie-te...</i>

Po provedení monoftongizace *-ie- > -í-* se začala většina přítomných forem slovesného typu *sázeti* shodovat s přítomnými formami sloves IV. třídy: sg. 2. os. *sázíš - prosíš, trpíš*; sg. 3. os. *sází - prosí, trpí...* Tato slovesa velmi ochotně přejala novou koncovku *-m*, neboť jim umožnila odstranit alternaci kořenného konsonantu v 1. os. *prositi - prošu - prosíš > prositi - prosím - prosíš, krátiti - krácu - krátíš > krátiti - krátím - krátíš*. Jak je z citovaného dokladu patrné, koncovka *-m* se u těchto sloves připojovala k přítomnému kmeni *prosi-*, *trpi-*. Důležitým faktorem, který sehrál při přejetí koncovky *-m* ke slovesům IV. třídy podstatnou roli, byla patrně samohlásková kvantita přítomné kmenotvorné přípony. Koncovka *-m* se rozšířila jen u těch tematických sloves, která mají dlouhou formu přítomné kmenotvorné přípony.

3. os. sg.

V pč. období byla koncovka 3. os. **-tb > *-t* nahrazena formou nulovou. Pro tuto změnu (jejíž kořeny jsou možná již psl.) existovaly systémové předpoklady: ve formách osobních koncovek lze spatřovat dvojí dichotomii: a) mluvčí X adresát, tj. 1. os. X 2. os., b) účastník komunikační události (mluvčí nebo adresát) X předmět řeči, tj. 1. os. a 2. os. X 3. os. K naplnění těchto opozic pak stačí nulová realizace koncovky 3. os., neboť 1. a 2. os. jsou signalizovány jednoznačně. Stará koncovka *-t* zůstala zachována ve formě 3. os. sg. atematického slovesa *jest*. Ve stč. památkách se často vyskytují formy 3. os. sg., které jsou rozšířeny o finální *-t*. V těchto případech však jde o graficky neodlišenou formu enklitické částice *-t* (spřežkový pravopis zpravidla neodlišoval konsonantickou palatalizovanost).

1. os. du.

Stč. zachovala původní psl. koncovku 1. os. du. *-vě*. Podobně jako v nominativu du. osobního zájmena *vě* („my dva“ – viz oddíl *Bezrodá zájmenná deklinace*) se vedle původní koncovky *-vě* začala šířit inovovaná forma *-va*, posléze také *-ma* (z vývojového hlediska mají osobní koncovky a osobní zájmena 1. a 2. os. společné východisko). Šíření těchto forem nepochybně podpořila vnitrosystémová symetrie, neboť tyto formy umožnily odlišení duálových forem, končících na *-a*, od forem plurálových, končících na *-e*. Prosazení těchto forem zabránil zánik gramatické kategorie duálu, který se odehrál v češtině 15. stol.:

os.	duál	plurál
1.	<i>-v-a / -m-a</i>	<i>-m-e</i>
2.	<i>-t-a</i>	<i>-t-e</i>
3.	<i>-t-a</i>	

3. os. du.

Na rozdíl od stsl. měla stč. unifikovanou formu 2. a 3. os. sg. (unifikace obou osob naznačuje, že duál měl již ústupový charakter).

1. os. pl.

Na úvod tohoto oddílu citovaná tabulka osobních koncovek přítomnosti demonstruje, že v 1. os. pl. se od vyskytovaly tři osobní koncovky, které byly zděděny z psl. období (*-m*, *-me*, *-my*). Koncovka *-m* se zpočátku pojila se slovesy všech tříd, avšak poté, co se u sloves IV. a V. třídy rozšířila v 1. os. sg. homonymní koncovka *-m*, dostala se tato forma právě z důvodů tvarové homonymie do vývojové nevýhody (zvláště proto, že vyjadřování subjektu v 1. a 2. os. je v češtině fakultativní): znění *udělám* by umožňovalo interpretaci ‚já to udělám, anebo ‚my to uděláme‘. Proto tato koncovka ve spisovné č. a v části moravských dialektů ustoupila (zůstala zachována v českých dialektech v užším smyslu a v obecné češtině, avšak jen u slovesa I.-III. třídy: *My tam zítra pudem*, *Nakupujem v Kauflandu*). Ze zbývajících koncovek *-me* a *-my* se v češtině prosadila první, tj. *-me*, což patrně souvisí s faktem, že svou strukturou odpovídala formě 2. os.: *-m+e* – *-t+e*. Koncovka *-my* zůstala zachována v části středomoravských dialektů (v podobě *-mē*) a v části východomoravských a lašských dialektů. Na malém nářečním areálu (na severu zábrěžského výběžku středomoravské nářeční skupiny) vznikla kontaminací s duálem koncovka *-ma* (*kubma*).

3. os. pl.

Tato forma byla původně tvořena koncovkami *-*otb* (u psl. sloves I.-III. třídy) a *-*ętb* (u psl. sloves IV. třídy). Podobně jako ve 3. os. sg. byla původní psl. struktura porušena již v pč. zánikem finálního *-*t*. Na základě této změny, denazalizace a následného pravidelného hláskového vývoje stč. nosovkových střídnic vznikly koncovky -*ú* pro slovesa I.-III. a V. třídy a koncovka -*ie* pro slovesa IV. třídy. Koncovka se připojovala k prezntnímu kmeni, přičemž podobně jako v případě forem 1. os. sg. odstraňovala tato koncovka předchozí tematický vokál -*e*- sloves I.-III. třídy (*ved-e-ú* → *vedú*, *tisk-ne-ú* → *tisknú*, *kry-je-ú* → *kryjú*). U většiny sloves V. třídy, která podlehla kontrakci, zůstává zachována delší podoba kmenotvorné přípony -*aj*- (*dělajú*) či -*ěj*- (*sázějú*); u několika sloves typu *bíti* se podoba kmenotvorné přípony koncovka připojuje rovnou ke kořeni kmene (*b'ú*).

Na vývoj podob koncovek 3. os. pl. se podepsaly hláskové změny: A/ Koncovka -*ú* v pozici po měkkých souhláskách podlehla přehlásce -*ú* > -*í* (typ *mazati* sloves I. třídy, všechna slovesa V. třídy). Tím se vytvořil třetí alomorf koncovky 3. os. pl., který byl vázán na pozici po palatalizovaných souhláskách. Podobně jako v případě koncovky 1. os. sg. také zde začalo být -*í* nahrazováno (-*ú* >) -*ou*, a to na základě unifikačního procesu (*maží* → *mažou*, *kryjí* → *kryjou*). Na velké části českého jazykového území slovesa typu *dělají* a *sázejí* podlehla apokopě koncového -*í*, a tak se vytvořila nová podoba 3. os. pl. *dělaj*, *sázej*. B/ Původní přední nosovka podlehla přehlásce, diftongizaci a následné monoftongizaci: -*ä*: > -*ě* > -*ie* > -*í*.

Po provedení monoftongizace -*ie*- > -*í*- se slovesa typu *sázěti* vřadila mezi slovesa IV. třídy. Jedinou formou, kterou se slovesa typu *sázěti* a typů *prositi*, *trpěti* lišila, byla podoba 3. os. pl.: *sázejí* X *trpí*, *prosí*. To působilo tlak na unifikaci obou podob: ve moderní spisovné č. (a v jihozápadočeských dialektech) ve prospěch podoby typu *pros-í*, *trp-í*, *sáz-í*, v středo-, severovýchodočeských a českomoravských dialektech ve prospěch podoby *pros-eji*, *trp-ěji*, *sáz-eji* (v severovýchodočeských s apokopovanou formou *pros-ej*, *trp-ěj*, *sáz-ej*). Na Moravě se objevují rozdílné podoby koncovek, které jsou výsledkem jednak specifického hláskového vývoje (např. neprovedením přehlásky *oni prosá*, *trpjá*, *umjá*), jednak unifikačních procesů (*oni prosija*, *trpíja*, *umíja* / *prosijou*, *trpíjou*, *umíjou*).

Atematická slovesa

os.	singulár	duál	plurál
1.	<i>-m</i>	<i>-vě / -va / -ma</i>	<i>-me / -m / -emy</i>
2.	<i>-si / -š</i>	<i>-ta</i>	<i>-te</i>
3.	<i>-t / -Ø</i>	<i>-ta</i>	<i>-ú / -ie</i>

Atematická slovesa tvořila své formy původně tak, že osobní koncovky připojovala rovnou ke slovnímu kořeni. Jejich přítomní tvary se tak v psl. v mnoha osobách lišily od přítomních tvarů tematických sloves (s výjimkou slovesa **jbměti*, jehož přítomní tvary byly již ve stč. tematické). Nicméně v dalším vývoji lze sledovat unifikační tendence, které způsobily, že se tvary atematických sloves sblížily s formami sloves tematických: 1. již ve stč. jsou u sloves *dáti*, *jesti* a *věděti* doloženy jen formy *dáš*, *jieš*, *jmieš* a *vieš* namísto psl. **dasi*, **jesi*, **věsi* (původní forma přežívá v mírně modifikované formě slovesa *býti jsi*; ve velké části českých a moravských dialektů se však také u tohoto slovesa vytvořila tematická forma přítomnosti *seš*); 2. ve 3. os. sg. zaniklo koncové *-st*: **dastb* → *dá*, **jastb* → *jie*, **věstb* → *vie*, pouze sloveso *byti* zachovává podobu *jest* (od 14. stol. se objevuje inovovaná forma *je*); 3. ve 3. os. pl. jsou původní tvary obsahující kořennou souhlásku *-d-* ve stč. postupně nahrazovány novými formami odpovídajícími podobám tematických sloves; tyto morfologické změny se prosazují ve spisovné č. nestejnou měrou: *dadie* → *dají* (podle *dělají*, *jedí* → *jí* (podle *trpí*), v českých dialektech a nespisovných útvarech nč. *vědí* → *ví* / *víjou* / *víja* (podle *trpí*).

IMPERATIV

Psl. imperativ tematických sloves se tvořil z přítomního kmene, a to dvěma sadami koncovek, které demonstrují následující tabulky:

Slovesa I. a II. slovesné třídy:

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	<i>*-ěvě</i>	<i>*-ěmъ (-ěme / -ěmy)</i>
2.	<i>*-i</i>	<i>*-ěta</i>	<i>*-ěte</i>
3.	<i>*-i</i>	<i>*-ěta</i>	<i>*-ěte</i>

Slovesa III. a IV. slovesné třídy:

os.	sg.	du.	pl.
1.	-	*-ivě	*-imṵ (-ěme/-ěmy)
2.	*-i	*-ita	*-ite
3.	*-i	*-ita	*-ite

Stav prezentovaný v tabulkách se liší od stavu známého ze stsl. tím, že v psl. rekonstruujeme syntetické podoby 3. os. du. a pl. (obvykle se předpokládá, že ve stsl. jsou tyto formy vyjadřovány analyticky – kombinací částice *da* a 3. os. ind.). V psl. se imperativ tematických sloves odvozoval od přítomného kmene, avšak – jak napovídá prezentovaná tabulka – podoba tematického sufixu byla zastřena hláskovými změnami. Vokální část přítomného kmenotvorného sufixu splynula v psl. s „imperativním“ sufixem *-i-*, v němž se tradičně spatřuje kontinuant sufixu *ide*. optativu. Tematický vokál sloves I., II. a III. třídy měl podobu ablautového *o*-ového stupně. V imperativu se tedy přítomný kmen tvořený sufixy **-o-*, **-no-*, **-jo-*, **-i-* spojil se sufixem *-i-*. Toto zakončení imperativu podleho ještě v klasické psl. hláskovým změnám, na jejichž počátku stála snaha odstranit hiát na hranici mezi kmenotvornou příponou a imperativním sufixem: a) u sloves I., II. a III. třídy splynul vokál přítomného kmenotvorného sufixu *-o-* s imperativním sufixem *-i-* v diftong *-oi-*, b) kmenotvorný sufix *-i-* v pozici před imperativním sufixem *-i-* zanikl. Dvojitá podoba psl. a pč. imperativního sufixu *-i/-ě-* v duálních a plurálních formách byla podmíněna měkkostí/tvrdomostí předchozí souhlásky: po tvrdých souhláskách podlehl diftong *-oi-* monoftongizaci *oi > ě*, po měkkých souhláskách došlo nejprve k psl. přehlásce *oi > ei* a následně k monoftongizaci *ei > i*. Původní primární koncovky 2. os. sg. **-s* a 3. os. sg. **-t* zanikly v důsledku působení tendence k progresivní sonoritě slabiky již v klasické psl.: po jejich zániku se osobní koncovkou singuláru stala *-Ø*.

Podobným způsobem jako tematická slovesa tvořila v psl. imperativní formy atematická slovesa **byti* a **jbměti*: 1. **byti* tvořilo imperativ od slovního základu **bud-* prvním způsobem (etymologicky viděno je kořenem pouhé **bhu-*): sg. 2. os. **bōd-i*, 3. os. **bōd-i*, du. 1. os. **bōd-ěvě*, 2. os. **bōd-ěta*, pl. 1. os. **bōdě-mṵ*, 2. os. *bōdě-te*, přičemž sufixy palatalizovaly předchozí *-d-* > *-dʰ-*; 2. sloveso **jbměti* způsobem druhým: **jbměj-i*, *jbměj-i*, *jbměj-ive*, *jbměj-ita*, *jbměj-imṵ*, *jbměj-ite*, přičemž epentetické *-j-* odstraňovalo hiát. Ostatní atematická slovesa se lišila svébytnými sg. tvary, jejichž podoby představovaly pokračování starobyklých *ide*. forem imperativu, které byly tvořeny sufixem **jb* (vyvinuvším se patrně ze sufixu **-dhi*). Tento sufix působil palatalizaci (jotaci) předchozího konsonantu. Pl. formy se tvořily stejně jako u sloves

III. a IV. slovesné třídy. Kromě atematických sloves *dati*, *jasti*, *vědět* se tímto způsobem formovaly také imperativní formy tematického slovesa *vidět*. Předpokládané psl. podoby imperativu těchto sloves demonstruje následující tabulka:

	<i>*dati</i>	<i>*jasti</i>	<i>*vědět</i>	<i>*vidět</i>
os.	sg.			
1.	–	–	–	–
2.	<i>*dadzъ</i>	<i>*jadzъ</i>	<i>*vědzъ</i>	<i>*vidzъ</i>
3.	<i>*dadzъ</i>	<i>*jadzъ</i>	<i>*vědzъ</i>	<i>*vidzъ</i>
	du.			
1.	<i>*dadivě</i>	<i>*jadivě</i>	<i>*vědivě</i>	<i>*vidivě</i>
2.	<i>*dadita</i>	<i>*jadita</i>	<i>*vědita</i>	<i>*vidita</i>
3.	<i>*dadita</i>	<i>*jadita</i>	<i>*vědita</i>	<i>*vidita</i>
	pl.			
1.	<i>*dadimъ, -me, -my</i>	<i>*jadimъ...</i>	<i>*vědimъ...</i>	<i>*vidimъ...</i>
2.	<i>*dadite</i>	<i>*jadite</i>	<i>*vědite</i>	<i>*vidite</i>
3.	<i>*dadite</i>	<i>*jadite</i>	<i>*vědite</i>	<i>*vidite</i>

Většina citovaných imperativních podob singuláru se dochovala do současné češtiny (byť v hláskově pozměněném znění: *jez*, *věz*, *viz*). Výjimku představuje imperativ **daz*, který je od nejstarších stč. památek doložen v inovované imperativní formě *daj* (> *dej*), jež byla patrně přejata od slovesa **dajati*. Původní forma *daz* je doložena pouze v *Kyjevských listech*, tj. stsl. památce moravské redakce.

Pč. stav ještě zčásti reflektuje stč., a tak jsou doloženy formy imperativu zakončené v singuláru na *-i*: *nesi*, *beři*, *peci*, *maži*, *prosi*, *trpi* (obvykle u sloves I., II. a IV. slovesné třídy). Původní *-i* se objevuje zejména tam, kde fonologický kontext jeho zánik znemožňuje, event. komplikuje: 1. jestliže *-i* následuje po souhláskové skupině nebo představuje jádro slabiky jednoslabičného slova: *jdi*, *pni*, *ktvi*, *rci*, *mři*, *bdi*, *spi*, *pozvi*, *polepši sě*, *modli sě*, *otevři*; 2. jestliže je imperativní forma rozšířena o enklitické *-ž(e)*, klitickou partikuli bez sémantického obsahu: *vediž*, *nesiž*, *staniž* (pakliže má enklitické *-že* podobu slabičnou, může být ve stč. *-i*- vynecháno: *nemilčže*, *nemlč-že*).

Již od samého počátku jsou ve stč. doloženy inovované sg. formy imperativu, které byly přetvořeny hláskovým vývojem:

1. Apokopou flexivního sufixu *-i*: *nesi* > *nes*, *beři* > *beř*, *peci* > *pec*), **mini* > *miň*, *maži* > *maž*, **kupuji* > *kupuj*, **znaji* > *znaj*, **prosi* > *pros*, **trpi* > *trp*, **uměji* > *uměj*, **dělaji* > *dělaj*. Zánik koncového *-i* lze dát do souvislosti s podobnými změnami známými z jiných stč. slovesných forem (infinitivu *dělati* > *dělat*, nominativu sg. fem. *nesúci* > *nesúc*). Formy s nulovým imperativním sufixem se ve stč. šíří velmi rychle a u některých slovesných typů zcela vytlačují podoby původní. Objevují se dokonce i tam, kde bychom je podle nč. stavu neočekávali (tj. u forem vyznívajících na sekvenci CC): *otevř*, *polepš*, *modl*, *polehč*, *posilň*, *umenš*.

2. Kontrakcí: **kryji* > *krý*, **pvi* > *pí*. Tato změna, která proběhla jen u části psl. sloves III. třídy, se prosadila již v období předhistorickém.

Hláskové změny, které zasáhly sg. formy, pak vytvořily podmínky pro přestavbu morfologické struktury du. a pl.: apokopovaná sg. forma se stala tvarotvorným základem forem du. a pl.: *nes* – du. 1. os. *nesvě* (*nesva*, *nesma*), 2. a 3. os. *nesta*; pl. 1. os. *nesme* (*nesmy*); *miň* – du. 1. os. *miňvě* (*miňva*, *miňma*), 2. a 3. os. *miňta*; pl. 1. os. *miňme* (*miňmy*), 2. a 3. os. *miňte*; *kupuj* – du. 1. os. *kupujvě* (*kupujva*, *kupujma*), 2. a 3. os. *kupujta*; pl. 1. os. *kupujme* (*kupujmy*), du. 2. a 3. os. *kupujte*; *znaj* – du. 1. os. *znajvě* (*znajva*, *znajma*), 2. a 3. os. *znajta*; pl. 1. os. *znajme* (*znajmy*), *znajte*; *krý* – pl. 1. os. *krývě* (*krýva*, *krýma*), 2. a 3. os. *krýta*; pl. 1. os. *krýme* (*krýmy*), *krýte*; *pí* – du. 1. os. *pívě* (*píva*, *píma*), 2. a 3. os. *píta*; pl. 1. os. *píme* (*pímy*), *píte*. Vedle toho se však u sloves s původním sg. zakončením singuláru *-i* drží tradiční formy pl.:

1. u sloves I. a II. třídy slovesné formy du. 1. os. *-ěvě* (*-ěva/-ěma*), 2. a 3. os. *-ěta*; pl. 1. os. *-ěm* (*-ěme / -ěmy*), 2. a 3. os. *-ěte*;

2. u sloves IV. třídy slovesné du. 1. os. *-ivě* (*-iva / -ima*), 2. a 3. os. *-ita*; pl. 1. os. *-im* (*-ime / -imy*), 2. a 3. os. *-ite*. Tento vývoj činí situaci ve stč. poněkud nepřehlednou. Zjednodušeně lze ale říci, že stč. má k dispozici následující zakončení imperativu:

os.	A	B	C
sg.			
1.	-	-	-
2.	-Ø	-i	-i
3.	-Ø	-i	-i
du.			
1.	-vě (-va, -ma) ¹⁵	-ěvě (-ěva, -ěma)	-ivě (-iva, -ima)
2.	-ta	-ěta	-ita
3.	-ta	-ěta	-ita
pl.			
1.	-me (-my)	-ěme (-ěmy)	-ime (-imy)
2.	-te	-ěte	-ite
3.	-te	-ěte	-ite

Typ A se vyskytuje téměř u všech sloves, jejichž fonologická struktura umožnila zánik *-i*. Typ B se objevuje jen u těch sloves I. a II. třídy, které tvoří sg. formy pouze pomocí *-i*, typ C u sloves třídy IV., která zachovávají v singuláru *-i*. Z předchozího výkladu je zřejmé, že u některých sloves se mohou vyskytovat podoby paralelní, jak ukazují následující tabulky s imperativními tvary slovesa *vésti* a *trpěti*:

os.	sg.	du.	pl.
1.	-	vedvě (-va / -ma)	vedme (-my)
2.	vedi / ved'	vedta	vedte
3.	vedi / ved'	vedta	vedte

os.	sg.	du.	pl.
1.	-	trpivě (-iva / -ima) / trpvě (-va)	trpim (*-ime / *-imy) / trpme (-my)
2.	trpi / trp	trpta	trpite / trpte
3.	trpi / trp	trpta	trpite / trpte

¹⁵ Z tabulky je zřejmé, že osobní koncovky duálové a plurálové se vyvíjely podobně jako osobní koncovky přítomnosti.

U atematických sloves *jez*, *věž* a tematického slovesa *viz* se podobně jako u tematických sloves zakončených nulovou koncovou vytvořily inovované formy *vězme*, *věžte*, *věžvě* (-*va/-ma*), *věžta*. V případě, že byly formy imperativu rozšířeny o enklitické -*ž*, vznikly podoby typu *jeziž*, *věziž*, *viziž*, v nichž se objevuje nepůvodní vkladné -*i*-.

Homonymní formy 2. a 3. os. jsou ve stč. odlišeny syntakticky: věty se slovesem ve 3. os. mají obligatorně realizován podmět: *panna znamenaj* ‚ať panna znamená‘, *Bóh sešli ránu na mě* ‚ať bůh sešle na mě ránu/trest‘. Pokud je ojediněle imperativ užit v 1. os. sg. (taková věta se blíží svým významem vedlejší větě podmínkové nebo přípustkové), je ve větě rovněž vyjádřen podmět ve formě osobního zájmena: *tehdy cožkoli mluv já*, *nezjednám-li*, *co on chce*, *nic netbá*; *bud' já živ*, *nebo mrtev*, *bez tebe nepojedu*. Již od 15. stol. zanikají formy syntetického imperativu 3. os. typu *panna znamenaj*, *bůh sešli* a jsou nahrazovány opisem, tj. větami obsahujícími práci částici *ať*, *necht'* a indikativní prezenní formu slovesa ve 3. os. Syntetická podoba imperativu 3. os. je v nč. silně frazeologizovaná a/nebo má archaický příznak: *přijď království tvé*, *budiž světlo*, *pomoz/dejžto pán bůh*, *vem/sper to čert*. Některé imperativní formy se staly objektem gramatikalizace: *říct* → *rci* - *ne-rci-li* ‚nejen‘, *a-rci* ‚jistě, ano‘, *býti* → *bud'* - libovolnostní složená spojka *bud'* - *bud'*, disjunktivní složená spojka *bud'* - (*a*)*nebo*, *bóh daj* → *bodej(t)*, *nechati* → *nechaj* - *necht'*; analytické imperativy typu *pojď-Ø/-me/-te si tykat*, *koukej-Ø/-me/-te zmizet*.

V dalším vývoji „spisovné“ češtiny se flexe imperativu ustálila tak, jak ilustruje následující tabulka:

os.	α	β
sg.		
1.	-	-
2.	-Ø	-i
3.	-	-
pl.		
1.	- <i>me</i> (- <i>my</i>)	- <i>ěme</i> (- <i>ěmy</i>)
2.	- <i>te</i>	- <i>ěte</i>
3.	-	-

Imperativní formy sloves V. třídy typu *dělati* a IV. třídy typu *sázěti* se tvoří koncovkami uvedenými ve sloupci α., a to z prezenního kmene *dělaj-* a *sázěj-*. Sekvence -*aj-* se v tautosylabickém postavení změnila na -*ej-*. Z tabulky je zřejmé, že se během

historického vývoje češtiny definitivně ustálilo pravidlo, že plurálové imperativní formy se tvoří z forem singulárových. Svědčí o tom případy, v nichž je před plurálovou koncovkou *-me* zachována neutralizace znělosti: *hod'* [hoť] → *hodme* [hotme]; *bud'* [but'] → *budme* [butme].

Z uvedené tabulky také plyne, že již v č. střední doby došlo k sjednocení podoby pl. imperativního sufixu sloves obsahujících v singuláru zakončení *-i*: v moderní spisovné č. a ve většině mluvených útvarů č. toto vyrovnání proběhlo ve prospěch sufixu *-ě*. V západočeských dial. a v moravských dial. se prosadila forma *-i-*: slovesa I. třídy *dříte, utříte*, slovesa II. třídy *pohníte, začnete*, slovesa IV. třídy *nemodlite, pošlite*.

Vývoj formální stránky českého imperativu se vyznačuje ještě dalšími momenty:

1. U sloves I. třídy typu *péci* (s kořenem zakončeným na veláru *h, k*) docházelo v imperativu k 2. palatalizaci velár (jelikož sufix byl diftongického původu): *péci* – sg. 2. a 3. os. *pec, sieci* ‚seknout‘ – *sěc, střieci* ‚hlídat‘ – *střěz*. Tvary kořene vzniklé 2. palatalizací však byly v dalším vývoji č. nahrazeny tvary způsobenými 1. palatalizací velár: *pec* → *peč*, *sěc* → *sěč* (> *seč*), *střěz* → *střež* (> *střež*). Tyto formy pronikly do imperativu z prezéntního paradigmatu, a lze je tudíž chápat jako výsledek snahy odstranit alomorfii *pečeš* – *pec* na švu prezéntního kmene. Tato změna je doložena již v památkách 14. stol.

2. V jihozápadočeské a jihozápadomoravské nářeční oblasti došlo ke vzniku imperativních forem *nos* → *noš*, *voz* → *vož*, na jihozápadní Moravě ke vzniku *vrat'* → *vrac*, *chyť* → *chyc*. Tyto nehistorické alternace imperativu měly oporu v alternacích známých z forem *n*-ového participia *nošen, vožen, vrácen, chycen* a 1. os. sg. *nošu, vožu, vrácu, chycu*, což svědčí o starobylosti těchto variant (jsou doloženy už u Husa a Štítného). Jejich vznik se dává do souvislosti s historickou depalatalizací, která v případě podob *noš, vez* způsobila, že imperativní formy ztratily palatalizovanost *nos, vez*, a tím i příznak imperativnosti: změnou zakončení slovního kořene podle výsledků jotace byla podoba imperativu znova odlišena.

3. Kontrahované formy sloves III. třídy typu *krýti* – sg. 2. a 3. os. *krý, rýti* – sg. 2. a 3. os. *rý, mýti* – sg. 2. a 3. os. *mý*, které v 15. stol. podlely diftongizací *ý* > *ej* (*krý* > *krej*, *mý* > *mej*, *rý* > *rej*) byly v období střeč. nahrazeny inovovanými formami, které byly přejaty z prezéntního kmene: *kryj, myj, ryj*. Stejným způsobem se vyvíjela kontrahovaná slovesa V. třídy slovesné typu *bíti*, která se v průběhu č. střední doby navrátila ke slovesům III. třídy typu *krýti*. Součástí tohoto procesu byla přestavba prezéntního kmene těchto sloves: *bíti* – sg. 2. a 3. os. *bí* → *bij*, *píti* – sg. 2. a 3. os. *pí* → *pij*, *líti* – sg. 2. a 3. os. *lí* → *lij*. Za základ všech mladších inovací imperativu lze také považovat tendenci znova zobecnit sufix *-i-* jako sufix imperativu sg.: nově vzniklé podoby lze totiž chápat jako formy, které obsahují neslabičné *-i-*: *nos+i* → *noš*, *plat+i* → *plac*, *kryj+i* → *kryj*.

AORIST ASIGMATICKÝ (SILNÝ, TEMATICKÝ)

Jak napovídá název, jeho koncovky neobsahovaly *s*-ový sufix. Aorist asigmatický je s největší pravděpodobností vývojově starší než aorist sigmatický a již ve 14. stol. zřejmě představoval prostředek archaický, poněvadž jeho některé osoby jsou ve stč. doloženy velmi málo (1. os. sg., 3. os. du. a pl.) a jiné nejsou doloženy vůbec (1. a 2. os. du. a 2. os. pl.). Existenci aoristu asigmatického ve stč. oživovaly formy 2. a (především) 3. os. sg., které plnily aoristovou funkci u těch sloves, která tyto formy postrádala v paradigmatu aoristu sigmatického. Podoby 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického však byly homonymní s podobami 3. os. sg. přítomnosti, což nakonec akcelerovalo jeho zánik ve stč. (o obecných podmínkách zániku aoristu viz aorist sigmatický).

Aorist asigmatický se ve stč. tvořil jen od omezené skupiny sloves, která měla kořen zakončen na souhlásku, a to a) I. slovesné třídy typu *péci*, *vésti*, II. slovesné třídy typu *tisknutí*. Jak napovídá jeden z názvů (aorist tematický), aorist asigmatický se původně tvořil pomocí kmenotvorné přípony **-o-/-e-* (velmi podobné přítomné kmenotvorné příponě), k níž se připojovaly osobní koncovky. Nicméně tato vnitřní struktura aoristu asigmatického byla ve stč. již neprůhledná. Koncovky aoristu asigmatického ve stč. demonstruje následující tabulka (původní formy jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	sg.	du.	pl.
1.	-Ø	<i>*-ově / *-ova</i>	<i>-om / -ome / -omy</i>
2.	-e	<i>*-eta</i>	<i>*-ete</i>
3.	-e	<i>-eta</i>	<i>-u / -ú</i>

Koncovky obsahující *-e-* působily 1. palatalizací velár, jak ukazují následující sg. formy slovesa *moci*: 1. os. *moh*, 2. os. a 3. os. *može*. Způsob derivace aoristu sigmatického svědčí o jeho starobylosti, neboť se formoval nikoli z infinitivního kmene, nýbrž ze základu infinitivního kmene: slovesa typu *péci* a *vésti* tvořila formy aoristu asigmatického ze základu *pek-/ved-*, slovesa typu *tisknutí* ze základu *tisk-* (tj. zbaveného infinitivní kmenotvorné přípony): sg. 1. os. *tisk*, 2. a 3. os. *tíšče*.

U sloves obsahujících původně (tj. v psl.) uvnitř slovního kořene přední nosovku *-ę-* docházelo ve stč. v jednotlivých osobách k alternacím, které závisely na tom, jestli byl koncový kořenový konsonant tvrdý, nebo měkký, např. u slovesa *táhnúti*, *táhnú*, *táhněš*: sg. 1. os. *tah*, 2. a 3. os. *těže*. Některá slovesa měla v singulárních formách aoristu zdloženou kořenovou souhlásku (*uvéde*, *otjíde*). Slovesa I. třídy typů *mřieti* a *pieti* aorist asigmatický netvořila. Podobně se ve stč. obvykle netvořil aorist asigmatický sloves II.

třídy, jejichž konsonant před *-n-* zanikl (např. **usɔpnŏti* > stč. *usnúti*, **tvɔrnŏti* > stč. *trnúti*). Avšak existuje několik stč. výjimek, jako je sloveso *hnúti se* s labiálou *-b-* na konci kořene (**gyb-nŏ-ti*), jehož historicky doložená forma 3. os. sg. aoristu zní *hbe se*. Sloveso *jíti, jdu, jdeš*, jehož kořen obsahoval samohlásku *i*, po které následovala nulová infinitivní kmenotvorná přípona, tvořilo aoristové formy od základu rozšířeného o sufix *-d-*: sg. 1. os. *ji-d-Ø*, 2. a 3. os. *ji-d-e*. Atematická slovesa formy aorist sigmatický netvořila.

AORIST SIGMATICKÝ (SLABÝ, SLOŽENÝ)

Aorist sigmatický se vyznačoval tím, že jeho afixy obsahovaly původně *s-ový* sufix. Ve stč. koncokách 1. os. sg., 1. os. pl. a 1. os. du. se ovšem toto *-s-* nevyskytovalo, neboť bylo již v předhistorické době nahrazeno *ch-*ovou variantou (jak ilustruje následující tabulka). Nepůvodní *-ch-* se v aoristových koncokách ustálilo v důsledku změny *s > ch*, která proběhla v pozici po *i, u, r, k* v období rané psl. Jelikož se původní *-s-* mohlo v aoristových koncokách nacházet také v pozicích, v nichž nenásledovalo po *i, u, r, k*, zůstaly v psl. u malé skupiny sloves zachovány staré *s-ové* podoby (obvykle jako varianty afixů *ch-ových*). Existenci *s-ových* a *ch-ových* forem aoristových koncovek vedle sebe ještě dobře dokládá stsl., i když v ní převládají již tvary *ch-ové*. Neetymologické koncovky obsahující *-ch-* časem plně nahrazují starší formy *s-ové*, a tak se ve stč. v 1. os. sg., du. a pl. vyskytují již jen podoby obsahující *-ch-*, včetně fonologických kontextů, ve kterých by se podle pravidel hláskových změn vyskytovat neměly (*ukryti*: sg. 1. os. *ukrych*; *vybrati*: pl. 1. os. *vybrachom*). Formy obsahující tyto sekundárně vzniklé formy aoristu sigmatického s nepůvodním *-ch-* se ve slavistice někdy nazývají aorist chiatický. Koncovky stč. aoristu sigmatického demonstruje následující tabulka (formy zděděné z psl. jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>-ch</i>	<i>-chově / -chova</i>	<i>-chom / -chomy / -chome</i>
2.	<i>-Ø</i>	<i>-sta / -šta</i>	<i>-ste / -šte</i>
3.	<i>-Ø</i>	<i>-sta / -šta</i>	<i>-chu</i>

Ne všechny stč. koncovky aoristu sigmatického prezentované v tabulce jsou kontinuanty původních psl. aoristových tvarů: některé z nich byly přejaty z imperfekta, a to na základě procesu vzájemného tvarového ovlivňování aoristu sigmatického a imperfekta:

1. Ve 3. os. pl. uchovávala stsl. původní psl. podobu *-šę, kdežto stč. disponovala pouze formou *-chu* (původem od imperfekta: *-chŏ > *-chu*).

2. Jak ve 2. os. pl., tak také ve 2. a 3. os. du. se vedle tradičních aoristových tvarů obsahujících *-s-* objevovaly podoby obsahující pod vlivem imperfekta *-š-*.

Infinitivní kmenotvorný vokál sloves tvořících aorist sigmatický byl patrně krátký, s výjimkou sloves, která podlehla stahování **lajachъ > lách*, **šęjachъ > siech*.

Formy aoristu sigmatického se tvořily z infinitivního kmene, např. sloveso *vybrati*, *vyberu*, *vyběřeš* tvořilo formy aoristu sigmatického z infinitivního kmene *vybr-a-* přidáním aoristových koncovek, jak znázorňuje následující tabulka:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>vybrach</i>	<i>vybrachově / -ova</i>	<i>vybrachom / -ome / -omy</i>
2.	<i>vybra</i>	<i>vybrasta / -šta</i>	<i>vybraste / -šte</i>
3.	<i>vybra</i>	<i>vybrasta / -šta</i>	<i>vybrachu</i>

Aoristové tvary některých starobylých sloves se slovním základem končícím na souhlásku, tj. sloves I. třídy slovesné typu *nésti* a *péci* a II. třídy slovesné typu *tisknúti*, se od psl. vyznačovaly jistými zvláštnostmi (vesměs plynoucími z konsonantického zakončení jejich tvarotvorného základu): a) Tato slovesa netvořila formy 2. a 3. os. sg. aoristu sigmatického, na jejich místě se používaly formy aoristu asigmatického (tj. v případě sloves *nésti*, *tisknúti* měla forma 2. a 3. os. podobu *nese*, *tišče*). b) Některá slovesa I. třídy tvořila v psl. formy ostatních osob přímo z inf. kmene končícího na souhlásku, což způsobilo řadu hláskových změn – tyto starobylé podoby aoristu sigmatického si ovšem do stč. zachovalo pouze sloveso *řéci*, *řku*, *rčeš*: sg. 1. os. *řě-ch* (< **řek-Ŏ-sъ*); více viz tabulku č. 2. Ostatní slovesa tvořící v psl. aorist sigmatický mají ve stč. formy nové, nazývané aorist sigmatický mladší neboli aorist sigmatický sekundární. Těmto nehistorickým podobám aoristu sigmatického mladšího sloužila jako tvarotvorný základ forma 2. a 3. os. aoristu asigmatického, která se pojila s koncovkami aoristu sigmatického. V případě zmiňovaného slovesa *řéci* byla tvarotvorným základem forma 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického podoba *řeče*, k níž se přidávaly koncovky aoristu sigmatického, např. 1. os. sg. *řeče-ch* (více viz níže položenou tabulku). Stč. sloveso *řeci* tedy disponovalo třemi (byť ne zcela úplnými) sadami aoristových forem, jak dokumentuje následující tabulka č. 2 (podoby s hvězdičkou nejsou ve stč. u slovesa *řeci* doloženy):

os.	aorist asigmatický	aorist sigmatický	aorist sigmatický starší
sg.			
1.	*řek	řech	řečech
2.	řeče / rče	–	–
3.	řeče / rče	–	–
du.			
1.	*řekově...	*řechově...	*řečechově...
2.	*řečeta	řesta	*řečesta
3.	řečeta	řesta	řečesta
pl.			
1.	*řekom	řechom...	*řečechom...
2.	*řečete	*řešte...	*řečeste
3.	řekú	řechu	řečechu

Podobným způsobem tvořila formy aoristu sigmatického mladšího slovesa typu *tisknutí, tisknu, tiskneš*. Výchozím tvarotvorným základem byla podoba 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického *tišče*, k níž se připojovaly koncovky aoristu sigmatického, jak ukazuje následující tabulka:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>tiščekh</i>	* <i>tiščekhově...</i>	<i>tiščekhom...</i>
2.	–	<i>tiščesta / -šta</i>	* <i>tiščeste / *-ste</i>
3.	–	<i>tiščesta / -šta</i>	<i>tiščekhu</i>

M. Komárek (2012) interpretuje tyto formy aoristu sigmatického mladšího s *-e-* na konci tvarotvorného základu jako vývojově výhodné, neboť umožňovaly sjednocení paradigmatu aoristu sigmatického na 1. os. sg. **vedechō* – 3. os. sg. **vede* – 1. os. pl. **vedechom* (namísto jiho- a východoslovanského **vedochō* – **vede* – **vedochomō*).

Obvykle se soudí, že původně byl aorist (jak sigmatický, tak asigmatický) prostým minulým časem, který vyjadřoval minulý ukončený děj, popř. který sloužil k postupnému rozvíjení vyprávění, a to od sloves dokonavých i nedokonavých. Nicméně již v období stč. se tvořil převážně od sloves dokonavého vidu, s nimiž koresponduje původní aoristový význam ukončeného děje. Tato vývojová souvislost mezi aoristem a dokonavým videm se zvláště zesiluje v mladších památkách, tzn. ve fázi zániku aoristu.

Není dost dobře možné pozorovat zánik aoristu v mluveném jazyce, jisté však je, že aorist významně ustupuje z psaných památek během 15. stol. Za symptomy postupného zániku aoristu a také imperfekta lze považovat: a) absenci jednoduchých minulých časů v pásmu postav mladších stč. památek, b) distribuci jednoduchých minulých časů a préterita v jazyce J. Husa, který syntetické minulé časy užívá v biblických citátech, kdežto v ostatních případech užívá analytického préterita. V památkách z 16. stol. se jednoduché minulé časy, a tudíž i aorist téměř nevyskytují. Právě z tohoto období pocházejí nesprávné analytické formy préterita skládající se z tvaru 3. os. sg. aoristu sigmatického (na místě *l*-ového participia) a auxiliáru préterita, tj. formy typu *zavola jest* namísto *zavolal jest*. Takové případy lze považovat za symptom faktu, že doboví uživatelé jazyka zcela ztratili povědomí o existenci syntetických minulých časů. Do nové č. se zachovaly dvě sady původně aoristových tvarů, které mají jen aoristovou formu, nikoli jeho gramatický význam: a) 3. os. sg. *vecě* tvořená od slovesa **vecěti*, která má v nč. význam minulého i přítomného času a která je v současné češtině archaická, b) některé formy kondicionálního auxiliáru: sg. 1. os. *bych*, 3. os. *by*, pl. 1. os. *bychom*, 2. os. *byste* (více viz kondicionál).

IMPERFEKTUM

Imperfektum patří společně s oběma aoristy k jednoduchým minulým časům, které č. zdědila z psl. Na rozdíl od aoristů je původ slovanského imperfekta nejasný, jeho koncovky, obsahující *ch*-ový sufix, se nápadně podobají sekundárním formám aoristu sigmatického, jak se lze přesvědčit v následující tabulce zachycující stč. koncovky imperfekta:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>-ch</i>	<i>-chově / -chova</i>	<i>-chom / -chomy / -chome</i>
2.	<i>-še</i>	<i>-šta / -sta</i>	<i>-šte / -ste</i>
3.	<i>-še</i>	<i>-šta / -sta</i>	<i>-chu</i>

Variantní koncovky *-sta*, *-ste*, v tabulce uvedené v závorkách, jsou nepůvodní, stč. imperfektum je přijalo sekundárně z aoristu sigmatického, a to na základě tvarového vyrovnávání imperfekta a aoristu sigmatického. Koncovky imperfekta se připínaly ke kmeni, který byl ve stč. tvořen sufixem *-ie-* nebo *-á-*. Historické jazykovědné bohemistice činí potíže přiřadit tento „imperfektivní kmen“ k přítomnému nebo infinitivnímu

slovesnému kmeni, tj. dvěma základním tvarotvorným základům českého slovesa. Tento stč. stav měl své praslovanské kořeny. V psl. bylo tvoření imperfekta velmi neobvyklé, neboť vyžadovalo hiát na hranici mezi slovesným kmenem a koncovkou: koncovky totiž v psl. vždy začínaly vokálem *a-* a připojovaly se k tvarotvornému základu („kmeni“), který končil na *-a* nebo *-ě*. Tento vokál *-a* nebo *-ě* na konci tvarotvorného základu imperfekta mohl být rozdílného původu: 1. byl infinitivní kmenotvornou příponou (**plak-a-ti* → **plak-a-achṯ*; **trvp-ě-ti* → **trvp-ě-achṯ*); 2. byl vokalickým zakončením kořene sloves s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou (**zna-Ø-ti* → **zna-achṯ*; **umě-Ø-ti* → **umě-achṯ*); 3. byl vývojovým kontinuantem specifického imperfektivního sufixu **-ě-*, kterým se tvořil tvarotvorný základ imperfekta těch sloves, která měla jiné zakončení než 1. nebo 2. Některá slovesa s tvarotvorným základem typu 3. (tj. s dodaným imperfektivním sufixem **-ě-*) mohla být překvapivě derivována ze základu kmene přítomného, a to obvykle v těch případech, ve kterých vokalické zakončení infinitivního kmene neumožňovalo derivaci pomocí **-ě-*: **pluti*, *plovṳ*, *plověšb* - sg. 1. os. **plov-ě-achṯ*, 2. a 3. os. **plov-ě-aše*; **kryti*, *kryjṳ*, *kryjěšb* - sg. 1. os. **kryj-a-achṯ*, 2. a 3. os. **kryj-a-aše*; **pęti*, *pbnṳ*, *pbněšb* - sg. 1. os. **pbn-ě-achṯ*, 2. a 3. os. *pbn-ě-aše*; **prositī*, *prošṳ*, *prosišb* - sg. 1. os. **proša-achṯ* (< +*pros-i-a-achṯ*), 2. a 3. os. *proša-aše* (< **pros-i-a-aše*). U některých sloves se již v psl. vytvořily dublety, tj. formy jak derivované z infinitivního kmene, tak také ze základu kmene přítomného: **zṯvati*, *zovṳ*, *zovešb* - sg. 1. os. *zṯv-a-achṯ* X *zov-ě-achṯ*, 2. a 3. os. *zṯv-a-aše* X *zov-ě-aše*.

Ve stč. se situace ještě více zkomplikovala, neboť sekvence **-ě-a-*, **-a-a-* nacházející se na hranici mezi tvarotvorným základem imperfekta a vokalickým začátkem koncovky podlehly sérii hláskových změn, které podstatně proměnily podobu vokálu na hranici mezi slovesným základem a afixem (změny jsou vyjmenovány podle relativní chronologie): kontrakci (2. os. sg. **umějaaše* > **umějáže*, **zṯvaachṯ* > **zṯváchṯ*), přehlásce *ʼa* > *ě* – v závislosti na konsonantickém okolí (**umějáže* > **umějěše*), viz níže, diftongizaci *ě* > *ie* (*umějěše* > *umějješe*) a monoftongizaci *ie* > *í* (*umějješe* > *umějíše*). Tak se podoba původního „kmenotvorného vokálu“ zcela zastřela. Na základě uvedených hláskových změn se ve stč. vytvořily dvě podoby „quasiimperfektivního“ kmenotvorného sufixu 1. *-á-*, 2. *-ie-* (> *-í-*), které jsou v důsledku kontrakce dlouhé. Oba sufixy jen zčásti odpovídají původní distribuci praslovanského **-a-*, **-ě-*. Důležitým faktorem provázejícím vývoj imperfekta sloves se stč. „kmenotvornou příponou“ *-ie-* bylo to, že v jistých osobách nemohla proběhnout přehláska *ʼa* > *ě*, a to proto, že konsonant následující po **-á-* byl tvrdý (1. os. sg. **umějaachṯ* > **umějáchṯ* > **umějách*). V jiných osobách, ve kterých **-a-* předcházelo palatalizovanému konsonantu, však podmínky pro provedení přehlásky existovaly (srov. výše provedený výklad hláskového vývoje 2. os. sg. *umějješe*). Tak by

u těchto sloves měly ve stč. vedle sebe existovat dvě podoby imperfektivního „kmene“ **umějá-* X *umějie-*. Navzdory uvedeným zákonitostem hláskového vývoje se u těchto sloves ve stč. vyskytuje jen jedna forma „kmenotvorného vokálu“: *-ie-* (*uměj-ie-ch*). Je proto nutné počítat s morfologickým procesem, který odstraňuje kmenovou alomorfii **uměj-á-* ~ *uměj-ie-*, a to ve prospěch podoby vzniklé na základě přehlásky (tj. *uměj-ie-*). Způsob stč. tvoření imperfekta se od psl. změnil ve způsobu flektivní derivace i v jiných případech, např. slovesa typu *prošiti*, *prošu*, *prošíš* nepodléhala již v imperfektu jotaci: namísto psl. **prošaachъ* bylo stč. *prosiech*.

Podobně jako v psl. se také ve stč. u některých slovesných typů tvořily dvě paralelní sady imperfektivních forem: 1. od infinitivního kmene končícího na *-á-*, *-ie-*; 2. od základu přítomného kmene rozšířeného formantem *-ie-*. Paralelní existenci dvou imperfektivních paradigmat jednoho slovesa dokumentuje následující tabulka:

Dvě sady forem imperfekta slovesa *bráti*, *beru*, *béřeš*

Formy derivované z infinitivního kmene			
os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>brách</i>	<i>bráchově / -chova</i>	<i>bráchom / -chomy / -chome</i>
2.	<i>bráše</i>	<i>brášta / -sta</i>	<i>brášte / -ste</i>
3.	<i>bráše</i>	<i>brášta / -sta</i>	<i>bráchu</i>

Formy derivované ze základu přítomného kmene sufixem <i>-ie-</i>			
os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>beřiech</i>	<i>beřiechově / -chova</i>	<i>beřiechom / -chomy / -chome</i>
2.	<i>beřeše</i>	<i>beřešta / -sta</i>	<i>beřešte / -ste</i>
3.	<i>beřeše</i>	<i>beřešta / -sta</i>	<i>beřechu</i>

Významová stránka stč. imperfekta (podobně jako stč. aoristu) je dosud nedostatečně prozkoumána. V diachronně koncipované slavistice jsou aorist a imperfektum považovány za prosté minulé časy, které původně (tj. v praslovanštině) zařazovaly děj/stav slovesa do minulosti, čímž se lišily od složeného perfekta, jehož význam byl rezultativní (viz oddíl préteritum). Podobným způsobem lze interpretovat významovou stránku aoristu a imperfekta v nejstarších stč. památkách, kde se užívaly jako vyprávěcí časy, tj. jako prostředky souvisle rozvíjeného vyprávění: imperfektum pak obvykle sloužilo k vyjadřování dějů/stavů, u nichž se pozornost soustřeďovala na jejich průběh: stav – *před starými těmi Aristotiles sedieše, jenž tehdy králév mistr bieše*, před těmi staršími seděl

Aristoteles, který byl tehdy králův učitel; děj – *ta rytieře prosiešta sv. Petra, aby z města postúpil*, ti rytíři prosili sv. Petra, aby opustil město. Odtud bylo blízko k další funkci stč. imperfekta, a to minulého času děje/stavu průvodního k jinému minulému ději/stavu: *když jeho na popravu vediechu, jeden nemocný počě volati*, když ho vedli na popravu, začal jeden nemocný volat. Kromě toho se stč. imperfektum mohlo odvozovat od dokonavých sloves, a tím se vyjadřovaly specifické gramatické významy: 1. opakovanosti děje: *ač uzříeše zloděje, běžieše s ním*, jestliže spatřil zloděje, utíkal za ním; 2. nereálnosti (nefaktovosti) děje/stavu: *tu pan Jan z Stráže po nepřítelých jědieše a ovšem po nich v hrad vendieše, by byl s ním most u přiekop neletal*, tu pán Jan ze Stráže pronásledoval nepřátele a jistě by za nimi pronikl do hradu, kdyby se pod ním příkop nepropadl. Někdy bylo užití imperfekta u slovesa dokonavého vidu motivováno rýmem: *vida to lev, že pán ležieše, žalostěmi velikými zařváše*, vida lev, že pán ležel, velikou žalostí zařval. Distribuce staročeského imperfekta a aoristu se však během dalšího vývoje čím dál tím více řídila slovesným videm, a tak se stč. imperfektum tvořilo především od sloves nedokonavých.

Při nemožnosti zkoumat mluvenou podobu starší č. nelze podrobněji pozorovat proces zániku imperfekta v mluveném jazyce, jisté však je, že stejně jako aorist silně ustupuje z památek 15. stol. (např. J. Hus ho užívá jen v biblických citátech nebo parafrázích). Za jasný symptom jeho zániku lze považovat případy, kdy je užito u dokonavých sloves namísto aoristu bez výše uvedených specifických gramatických významů opakovanosti nebo nereálnosti daného děje/stavu (někdy se hovoří o „hybridním aoristu“): *jakžkoli Žibřid na koni osedíše, však jej Štilfrid hluboce zabodíše*, ačkoli se Žibřid udržel v sedle, přesto ho Štilfrid probodl. V památkách 16. stol. se imperfektum již téměř nevyskytuje, popř. je jeho užití v jazyce předmětem dobových jazykovědných sporů (známa je např. polemika autorů prvních gramatik češtiny V. Filomatesa, který ho navrhuje v jazyce biblického překladu vůbec neužívat, a J. Blahoslava, který ho naopak doporučuje jako ekvivalent latinských imperfektivních forem). Za symptom zániku imperfekta lze považovat podobně jako v případě aoristu to, že se v památkách 16. stol. objevují chybně utvořené formy analytického préterita skládající se z imperfekta a auxiliáru typu *byl lovieše*, tj. formy, ve kterých je tvar imperfekta *lovieše* mylně chápán jako „participium“.

INFINITIV

Infinitiv byl tvořen koncovkou *-ti* z infinitivního kmene (od původu jde o ustrnulý pád deverbativního substantiva, nejspíše dativ). U sloves I. třídy typu *péci*, tj. s nulovou infinitivní příponou a kořenem zakončeným na veláru, měl infinitiv v důsledku jotace nepravidelnou formu vyznívající na *-ci* (**pek-ti* > **pec'í*). Infinitivní koncovka podléhala již od 14. století apokopě: *-ti* > *-ť*. V 15. století pak pod vlivem supina ztvrdla *-ť* → *-t*: sblížení forem supina a infinitivu byl výsledkem procesu postupného nahrazování supina formami infinitivu, které počalo již ve 14. století (viz níže). Ve spisovné češtině se vedle sebe dlouhou dobu vyskytovaly podoba plná *-ti* a zkrácená (ztvrdlá) *-t*. Teprve ve 20. století byla podoba *-t* kodifikací akceptována jako správná, což způsobilo velmi rychlou archaizaci slabičné formy *-ti*.

Ve vývoji infinitivní formy se prosadila celá řada analogických změn. Koncovka *-t* pronikla také do infinitivní formy sloves I. třídy typu *péci*: *péci* → *péct/píct*, *vléci* → *vléct/vlíct*. Formy typu *péct*, *vléct* po jistém zdráhání nakonec uznala moderní kodifikace češtiny. U sloves téže třídy typu *vésti* se v západní polovině českých dialektů v užším smyslu vytvořila nová forma tvarotvorného základu: *vést* → *vé-d-st* (podle prézentu *ved-u*, *ved-eš*) > *véct*; *ukrást* → *ukrá-t-st* > *ukráct*. Pod vlivem tohoto procesu se na podobném nářečním areálu ustálila nová podoba infinitivu *ject* namísto *jet* (zakončení kořene tohoto slovesa totiž není geneticky souhláskové: **je-ti*). Svou roli zde mohla sehrát inovovaná podoba sloves I. třídy typu *péci* → *péct*. Podoby typu *ukráct*, *véct* jsou pouze nářeční. V českých dialektech se zčásti zrcadlí starší jazykový stav: v malém areálu jihočeských dialektů na Prachaticku je uchována původní slabičná forma *-ti* (z tohoto důvodu jsou tyto dialekty nazývány *tiřácké*). Na východní polovině Moravy, ve moravskoslezských dialektech, v nářečích podještědských a podkrkonošských zůstala zachována podoba infinitivní koncovky *-ť* (v slezských dialektech ve formě *-ć/-č*).

SUPINUM

Supinum je podobně jako infinitiv původem ustrnulý pád (zřejmě akuzativ) deverbativního substantiva (infinitiv a supinum se však vyvinuly z jiného typu substantiva odvozeného od slovesa). V psl. bylo supinum tvořeno koncovkou **-tb*, která se připojovala k infinitivnímu kmeni, s výjimkou sloves I. třídy typu *péci*, jejichž zakončení nemělo podobu tvrdou, nýbrž měkkou (**pec'b*). Supinum mělo v psl. a stč. velmi vyhraněnou funkci: bylo adverbiálním (účelovým) argumentem sloves

pohybu. Jeho původní substantivní platnost se projevovala v tom, že bylo-li tvořeno z tranzitivních sloves, měnilo akuzativ pravého komplementu na genitiv (jak bývá demonstrováno na psl. větě **idŏ loviti rybę* ‚jdu lovit ryby‘).

Ve stč. bylo supinum dobře zachováno, nicméně na rozdíl od stsl. se tvořilo především od nedokonavých sloves. Případů s perfektivními slovesy typu *přišel jsi zatratit nás* je doloženo velmi málo. J. Gebauer (1929: 584) a F. Trávníček (1956: 165) ještě upozorňují na několik dokladů typu *byl jest jel navštěvovat Jorama* ‚byl navštívit Jorama‘, v nichž se nabízí perfektivní interpretace imperfektivních sloves. Stč. formy supina navazovaly na psl. stav: byly derivovány z infinitivního kmene tvrdou koncovkou *-t*, avšak u sloves typu *péci* mělo stč. supinum měkké zakončení *pec*. Jelikož je supinum s výjimkou sloves typu *péci* zakončeno tvrdou souhláskou, nenastaly u forem s infinitivním kmenem zakončeným na *´a*, *´ä* podmínky příhodné pro přehlásku, a proto se ve stč. vyskytují formy supina *sázat*, *žat* (oproti infinitivům *sázěti*, *žieti* stejných sloves). Formální stránka supina se liší od formální stránky infinitivu ještě v dalším momentu: infinitivům dvojslabičných sloves s dlouhou kořenou samohláskou odpovídají formy supina se samohláskou krátkou (*něsti* - *nest*, *péci* - *pec*, *spáti* - *spat*). Nelze však říci, že by se forma supina vyznačovala krácením, neboť u kontrahovaných sloves typu *bát* (< **bojatŏ*), *lát* (< **lajatŏ*), *stát* (< **stojatŏ*) a u sloves II. třídy typu *tisknút*, *minút* se rekonstruují dlouhé formy (ve stč. však supinum těchto sloves není doloženo).

Supinum se během stč. období postupně zaniklo - tento proces vyvrcholil v 15. stol. Průvodním jevem jeho zániku bylo zejména (vzájemné) funkční a morfologické ovlivňování supina s infinitivem: a) jak již bylo řečeno, apokopovaná forma infinitivu (*něst*) byla kontaminována tvrdou podobou supina (*nest*), a tak se v 15. století prosadila forma infinitivu *-t* (*něst* - délka naznačuje, že u této formy infinitivu nelze uvažovat o prosté náhradě formou supina); b) infinitiv nahrazoval supinum ve funkci příslovečného určení účelu, přičemž odstranil jeho obligátní změnu akuzativu tranzitivních sloves na genitivní: stč. (*Maria*) *přišla viděti hrob*. Nahrazování supina infinitivem, které se prosadilo s výjimkou dolní lužické srbštiny a slovinštiny v celkovém areálu slovanských jazyků, je známo již ze stsl. a množí se ve stč. památkách 15. století. Supinum bylo konkurenčním prostředkem infinitivu, který však měl oproti supinu tu vývojovou výhodu, že se z ustrnulého pádu deverbativního substantiva proměnil v základní neurčitou slovesnou formu. Ojedinelé pokusy o oživení supina v češtině 1. pol. 19. stol. byly neúspěšné.

PARTICIPIUM L-OVÉ

V psl. se toto participium tvořilo z infinitivního kmene sufixy **-lǫ, -la, -lo*. U sloves II.A podtřídy se forma přičestí zpravidla odvozovala od základu inf. kmene: **dvignǫti* (*dvig-nǫ-ti*): *dvig-* - **dvig-lǫ* ‚zdvihl‘ s výjimkou některých sloves s jednoslabičným kořenem, která tvořila participium z plného kmene: **gǫnǫti* - **gǫnǫ-lǫ*; **usǫnǫti* - **usǫnǫ-lǫ*. Slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou se vyznačovala redukováním ablautovým stupněm kořenné samohlásky: **čisti* - **čǫtlǫ*, **umrěti* - **umrǫlǫ*.

Stč. tvoření *l*-ového participia navazovalo plynule na psl. stav. V důsledku zániku a vokalizace jerů se u sloves I. třídy typu *věsti, péci*, jejichž kořen končil na souhlásku, dostala likvida v singuláru m. do neslabičné pozice: formy typu *vedl, pekl* byly tedy jednoslabičné. V následujícím vývoji byla tato neslabičná likvida odstraněna rozličnými způsoby: a) *-l* se stalo slabikotvorným: *ve-dl, pe-kl* (spisovná čeština a velká část moravských nářečí), b) *-l* zaniklo *pek, ved* (česká nářečí v užším smyslu a část nářečí slezskočeských), c) v dané slabice se objevil vkladný vokál *mohel/mohol/mohlu* (v okrajových nářečích, především východomoravských).

U sloves II. třídy typu *tisknutí* byla stejně jako v psl. forma *l*-ového přičestí tvořena ze základu infinitivního kmene: *tisknutí* (*tisk-nú-ti*): *tisk-* - *tiskl*. Nicméně u sloves, jejichž kořen byl tvořen jednou souhláskou, se *l*-ové participium odvozovalo od plného infinitivního kmene: *hnúti* - *hnul*, *lnúti* - *lnul*. V mladším vývoji se začaly formy plného kmene objevovat také u dalších sloves: *tisknouti* - *tiskl* → *tisknul*. Podobný vývoj lze sledovat u sloves typu *pieti*, jejichž infinitivní kmen byl unifikován s formami kmene přítomného: *jíti* - *jal* → *jmouti* - *jmul*, *píti* - *pjal* → *pnouti* - *pnul*, *začíti* - *začal* → *začnouti* - *začnul*.

U sloves s kmenem končícím na měkkící *´a* nedošlo v pozici před *-l, -la, -lo, -ly, -la* k přehlásce *´a > ě*, kdežto v plurálu m. před *-li* tato změna proběhla. Tak se vytvořila stč. alternace kmenového vokálu: *držal, -a, -o* X *držěli; jal, -a, -o* X *jęli*. V následujícím vývoji lze pozorovat unifikační proces směřující ke sjednocení podoby infinitivního kmene: *držal* - *držali* X *držel* - *drželi; jal* - *jali* X *jel* - *jeli*. Rozdílné výsledky této unifikace lze pozorovat v dialektech češtiny (*klečal/klečál*). Poslední citovaný příklad (*klečál*) ukazuje, že ve formách participia se v českých dialektech objevují kvantitativní difference (jihočeské *klečíl, minoul* {< minul}, slezskočeské *muh* {< *móh* < *móhl*}).

Toto participium se v češtině vyskytuje pouze v nominativu tvrdé jmenné deklinace (*o-* a *a-*kmenové) a je součástí analytických slovesných forem: préterita, antepreterita, kondicionálu a futura (viz tam). Formy *l*-ového přičestí jsou geneticky spjaté se

slovotvorným typem deverbativních adjektiv tvořených z nepředmětových sloves vyjadřujících vlastnost plynoucí z vykonaného děje typu *došlý, zbloudilý, zmoklý*.

PARTICIPIUM NT-OVÉ

Participium *nt-ové* (přítomné činné) se v psl. tvořilo z přítomného kmene následujícími sufixy (vnitřní struktura participia byla zastřena hláskovými změnami, zejména jotací a nazalizací):

nom.	m.	n.	f.
I. a II. třída	*-a / -y	*-ȳc'í	*-a
III. třída	*-(j)ǣ	*-(j)ȳc'í	*-(j)ǣ
IV. třída	*-ǣ	*-ȳc'í	*-ǣ

Ve stč. se repertoár afixů tvořících participium v důsledku hláskových změn pozměnil (zejména jeho podobu přetvořila denazalizace a jotace):

	m.	n.	f.
I. a II. třída	-a	-úci	-a
III. třída, V. třída, I. třída typ <i>mazati</i>	-ě	-úci	-ě
IV. třída	-ě	-ieci	-ě

Na rozdíl od psl. se jmenné formy *nt-ového* participia: a) neskladovaly, participium se vyskytovalo pouze ve tvarech nominativu a akuzativu, b) v pl. a du. se objevovaly pouze v podobě *-ce*. Po provedení přehlásek a monoftongizace *ie > í* splynuly typy pro slovesa III. a IV. třídy. V souladu s psl. stavem a na rozdíl od nč. se stč. participium *nt-ové* tvořilo jak od nedokonavých, tak dokonavých sloves (převažovaly však formy nedokonavých sloves). U sloves typu *mazati* byly staré formy *nt-ového* participia *maže, mažíc, mažíce* - homonymní se 3. os. sg. - postupně nahrazovány inovovanými formami *maz-aje, maz-ajíc, maz-ajíce*. Od 14. stol. se šířily apokopované tvary feminina a plurálu *-ci > -c, -ce > -c*, z nichž se ve spisovné češtině nakonec ustálila jen podoba feminina: *žena nesouc X ženy nesouce* (v češtině střední doby se apokopované formy sg. a pl. někdy odlišovaly pomocí kvantity: *žena jsuc X ženy jsouc*). Od 14. století se v sg. neutra namísto původní formy shodné s m. šířily formy ženského rodu: *dítě nesa → dítě nesouc(i)*.

Od 15. stol. se ve stč. památkách začaly objevovat případy porušování kongruence. Od 16. a 17. stol. byla kongruence dodržována již jen v památkách vysokého stylu. To lze nepochybně považovat za svědectví zániku shodných participiálních forem v mluvených útvarech češtiny, která se odehrála v 15. a 16. stol. Zbytky (nekongruentních) forem participia *nt*-ového se dochovaly v nářečích východní poloviny Moravy (typ *ida*, *přinda/přinda* ‚jda, -ouc, -ouce / přišed, -ši, -še‘). Zánik kongruentních forem participia *nt*-ového byl způsoben tím, že jako subjektivní kopredikát náleželo do verbální části věty, a jako takové se postupně adverbializovalo (proces adverbializace je patrný na adaptaci některých participiálních forem vzniklých prefixací *stoj*e → *v-stoj*e).

Od 16. stol. byly kongruentní formy participia *nt*-ového prostředkem psaného jazyka. Ve spisovné češtině 17. a 18. stol. se rýsovala možnost vytvořit jednu, nekongruentní formu participia *nt*-ového, a to buď typu *nesouc*, anebo typu *nesouce*. Jelikož v tomto období vycházela velmi rychle z užívání participia *s*-ová, užívala se podobně jako ve stč. *nt*-ová participia jak od sloves nedokonavých, tak také dokonavých. Tuto distribuci *nt*-ových participií však obrozenci odmítli, a na místo toho kodifikovali tvoření *nt*-ového a také *s*-ového participia (tj. přechodníků) podle úzu památek vysokého stylu konce 16. století (tato pravidla definitivně zpřesnil J. Gebauer). Tím ovšem odsoudili přechodníky k zániku: v současné č. představují neužívaný jazykový prostředek, s jehož náležitým tvořením si neví rady mnozí aktivní uživatelé spisovné češtiny.

Nt-ové participium, resp. jeho forma uchovávací *-c-*, se stalo základem tvoření deverbálních adjektiv typu *trp-iec-í*, *volaj-úc-í*. Tyto formy se skloňovaly podle měkké složené deklinace. Hláskovými obměnami upravené formy s kmenotvornou příponou *nt*-ového participia se emancipovaly v samostatný slovtvorný prostředek: v nč. pozorujeme tento rozdíl na formách *hořící* X *horoucí*, *spící* X *spací*, *vřící* X *vroucí*.

PARTICIPIUM S-OVÉ

Stč. zdédila z psl. participium minulé činné, které se v rané psl. derivovalo pomocí sufixu **-us-* z infinitivního kmene. Podobně jako v psl. mělo dvě sady sufixů, jejichž distribuce se řídila zakončením infinitivního kmene:

nom. sg.	m.	n.	f.
se zavřeným kmenem	-Ø	-ši	-a
s otevřeným kmenem	-v	-vši	-v

Na rozdíl od psl. se formy *s*-ového participia sloves typu *prosi* tvořily z inf. kmene pomocí sufixů *-v*, *-vši*, *-vše* (*prosi-v*, *prosi-vši*, *prosi-vše*). Podobně jako u participia *nt*-ového také u participia *s*-ového a) zobecnila v pl. původně forma maskulina *-še*, b) byly původní formy neutra *dítě přines/prosiv* nahrazeny formami původně ženskými *dítě přinesši/prosivši* (v 16. stol.). Od 16. stol. se u sloves se zavřeným kmenem objevují analogické formy singuláru m. *nalez-v* (namísto *nalez*), *uved-v* (namísto *uved*). Tyto novotvary však nebyly do moderní spisovné č. přijaty. Slovesa I. třídy typu *pieti* se vyznačovala původními formami *pen*, *penši*, *penše*. Tyto formy byly nahrazeny novotvary na základě morfologického procesu: a) unifikace forem infinitivního kmene (*pjav*, *pjavši*, *pjavše*), b) přechodu těchto sloves do II. slovesné třídy a s tím souvisejícího přejetí infinitivní kmenotvorné přípony *-nu-* (*pnuv*, *pnuvši*, *pnuvše*). Podobně byly u sloves II. třídy typu *tisknutí* původní formy tvořené ze základu infinitivního kmene *tisk-Ø*, *tisk-ši*, *tisk-še* nahrazeny novotvary tvořenými z plné formy infinitivního kmene *tisk-nu-v*, *tisk-nu-vši*, *tisk-nu-vše*.

Z hlediska funkční morfologie je *s*-ové participium podobné participiu *nt*-ovému (tradičně bývají obě participia klasifikována jako přechodníky), i když jeho funkční paleta není v mluvnickém systému staré a střední češtiny tak široká jako u participia *s*-ového. Na rozdíl od *nt*-ového participia není doloženo v akuzativu a není východiskem tvoření deverbativních adjektiv typu *dodavši*, *odmítnuvši*, *přinesši* (tyto formy jsou jazykovým importem z ruštiny, který byl realizován v 1. pol. 19. stol.). Participium *s*-ové ustupuje z památek češtiny střední doby v mnohem větší míře než participium *nt*-ové, v 19. století je jeho užívání obnoveno podle úzu památek vysokého stylu konce 16. stol. (viz výše).

PARTICIPIUM PASIVNÍ

V psl. se minulá trpná participia odvozovala z infinitivního kmene dvěma sadami sufixů:

1. **-nṣ*, *-na*, *-no* (**-enṣ*, *-ena*, *-eno*);
2. **-tṣ*, *-ta*, *-to*.

Suffixy **-tṣ*, *-ta*, *-to* se spojily ke slovesům s nulovým infinitivním tématem s kořenem končícím na *m*, *n*, *r*, *y*, *i*: **jṣti* (< **jem-ti*) - **jṣtṣ*, *-a*, *-o* ‚jaty‘; **pṣti* (< **pen-ti*) - **pṣtṣ*, *-a*, *-o* ‚přjatý/-pnutý‘; **otvrṣti* - **otvrṣtṣ*, *-a*, *-o* ‚otevřený‘; **kryti* - **kryta*, *-a*, *-o*, **poviti* - **povitṣ*, *-a*, *-o*, **pṣti* - **pṣtṣ*, *-a*, *-o*. Tento sufix se vyskytoval také u sloves zakončených na infinitivní kmenotvornou příponou **-nṣ*: **minṣti* - **minṣtṣ*, *-a*, *-o* ‚minut‘.

Sufix **-nъ, -na, -no* se v psl. připojoval k minulému kmeni tvořenému kmenotvorným sufixem *-a-, -ě-*: **zъvati* → **zъvanъ*; **trъpěti* → **trъpěnъ, -a, -o*. Ostatní slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou s kořenem zakončeným na souhlásku (s výjimkou zakončení na *m, n, r*) a slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou *-i-* se tvořila sufixem **-enъ, -ena, -eno*: **nesti* - **nesenъ, -a, -o*; **vesti* - *vedenъ, -a, -o*. U sloves typu **prositi* se sufix **-enъ, -ena, -eno* připojoval k infinitivnímu kmeni **prosi-*, čímž se sufix *-i-* dostal do neslabičné pozice, a tak se proměnil v neslabičné *j*, které způsobilo palatalizaci (jotaci předchozí souhlásky): **prositi* - **prosi-enъ* > **prosj-enъ* > **prošenъ*. Tímto způsobem se také tvořila slovesa II.A podtřídy, neboť jejich pasivní participium nebylo odvozováno z plného kmene, nýbrž ze základu infinitivního kmene: **dvignōti* (*dvig-nō-ti*) - *dvig-* - **dviž-enъ, -a, -o* ‚zdvižen‘.

U některých sloves se vyskytovaly redukované formy kořenné souhlásky: **otvrěsti* - **otvrъstъ, -a, -o* ‚otevřený‘, **rec’i* - **rъčenъ, -a, -o* (srov. nč. *vyřčen*).

I když byla distribuce těchto sufixů převážně řízena komplementárně (použití jednoho sufixu vylučovalo užití sufixu druhého), lze u některých psl. sloves stanovit konkurenci obou způsobů tvoření. Dvě možnosti tvoření vysvětlíme jako výsledek vývojové změny, tj. jako projev procesu, v němž jedna forma nahradila formu druhou: **biti* - **bitъ/*bijenъ*; **minōti* - **minōtъ/*minovenъ*. Formy typu **bijenъ, *minovenъ* byly vývojově neproduktivní.

Ve stč. se však projevují jiné případy vývojových změn ve způsobu tvoření pasivních participií:

A/ U sloves typu *mřieti* došlo na prahu stč. doby k nahrazení *t*-ových forem formami *n*-ovými: *třieti* - stč. *trt, -a, -o* → *třěn, -a, -o*; *mřieti* - *mrt, -a, -o* (*úmrtie*) → *mřen, -a, -o*. Tato změna se objevuje ve stč. také u některých jednoslabičných sloves jiných tříd: *věti* - *vát* → *ván, jěti* - *jět* → *jen* (tyto formy se v č. nakonec neprosadily).

Naproti tomu v moravských dialektech se lze setkat s výsledkem právě opačného procesu, vedoucího k nahrazení původních *n*-ových forem novými formami *t*-ovými (vytvořenými podle forem *l*-ového přičestí): *utřítý/utřetý* (*utřený*), *zavřítý/zavřetý* (*zavřený*).

B/ Slovesa II. třídy typu *tisknúti* a slovesa typu *pieti*, která přešla z I. do II. třídy, jako jinde ve tvarech tvořených od infinitivního kmene, podléhají vývojovému procesu, na jehož základě se unifikují formy infinitivního kmene. V souladu s ustálením inf. kmene se sufixem *-nú-* (> *-nou-*) se také mění sufix pasivního participia: *-pja-Ø-t* → *-p-nu-t*, *tiš’-e-n* → *tisk-nu-t*.

C/ U sloves souhláskových I. třídy typu *nésti* se pod vlivem palatalizovaných forem IV. třídy typu *nošený, vožený* objevují palatalizované novotvary *nešený, vežený*, jak ukazuje stč. forma *vznešený*.

Ve stč. docházelo k dloužení *-ě-* na konci infinitivního kmene: *viděn* → *vidien*, *otevřěn* → *otevřien*. Tyto podoby se vyskytují ještě v češtině střední doby, do současnosti se však zachovaly jen v některých dialektech (*otevřino*, *posečino*, *vidino*). K dloužení dochází také v případech *-a-*, které v pozici před tvrdou souhláskou nepodlehlo přehlásce: *držán* X *držěni*, *slyšán* X *slyšěni*.

DĚJOVÉ SUBSTANTIVUM

Stč. formy dějového substantiva se tvořily z pasivních participií pomocí sufixu *-ie* (tj. zakončení *ijo*-kmenové deklinace substantiv). Některé stč. formy substantiv se od nč. forem liší v samohláskové kvantitě. Před sufixem *t*-ovým je samohláska krátká, podobně je krátká samohláska před před *n*-ovým sufixem dvojslabičných infinitivů, pokud jejich kořený vokál nevznikl kontrakcí: *zřieti* – *zřěnie*, *hnúti* – *hnutie*, *minúti* – *minutie*, *píti* – *pitie* X *dáti* – *dánie*, *láti* – *lánie*, *státi* – *stánie*. Avšak délka se vyskytuje také u vokálů dvojslabičných infinitivů, které kontrakcí nevznikly: *psáti* – *psánie*, *hnáti* – *hnánie*. Tříslabičná a delší substantiva měla sufix *-a-* krátký, jestliže byla předchozí slabika dlouhá: *kázanie*, *sbieranie*, *zpievanie*. Toto pravidlo bylo v stč. období odstraněno: *sbíraní* → *sbírání*, *zpívání* → *zpívání*. Pouze v substantivu *kázání* se krátkost držela jako tradicionalismus. V češtině střední doby se objevila tendence (do nč. nedochovaná) krátit kořenné *-i-* v slabice předcházející dlouhému kmenotvornému sufixu *-á-*: *sbírání*, *svítání*. Do nč. se dochovala délka dvojslabičných infinitivů vzniklá stažením (*prání*, *stání* X *lhaní*, *psaní*), s výjimkou *dání* (*rukou dáním*), u trojslabičných a delších substantiv bylo krácení odstraněno: *dívání*, *kázání*, *sbírání*.

PRÉTERITUM

Tvary préterita¹⁶ byly v č. od jejich počátků tvořeny kombinací *l*-ového participia a přítomných forem slovesa *býti*. Podoby stč. préterita ilustruje následující tabulka (formy navazující na psl. stav jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	
sg.	
1.	<i>jsem + dal, -a, -o</i>
2.	<i>jsi + dal, -a, -o</i>
3.	<i>jest / je + dal, -a, -o</i>
du.	
1.	<i>jsvě / jsva + dala, *-e, *-e</i>
2.	<i>*jsta + dala, -e, -e</i>
3.	<i>jsta + dala, -e, *-e</i>
pl.	
1.	<i>jsme / jsmy + dali, -y, -a</i>
2.	<i>jste + dali, -y, -a</i>
3.	<i>sú / jsú + dali, -y, -a</i>

Obvykle se předpokládá, že v psl. měla kombinace přítomných forem slovesa *býti* s tvary *l*-ového participia platnost přísudku jmenného se sponou, jehož jmenná část dodávala danému přísudku rezultativní význam. Kombinace participia a přítomných forem slovesa *býti* tedy vyjadřovala stav, který byl výsledkem předchozího děje: původní psl. spojení **dalъ jesmъ* lze tedy interpretovat ve významu ‚jsem davší‘, posléze ‚jsem ten, kdo dal‘ / ‚jsem dárce‘. V období pozdní psl. byl význam přítomného času reanalyzován ve význam času minulého s perfekto­vým významem neboli perfektem. Spojení *l*-ového participia s přítomnými formami slovesa *býti* mělo tedy jazykově ztvárňovat minulou událost, jejíž konsekvence se dotýkají okamžiku promluvy. Tento perfekto­vý význam je zachycen ve staroslověnině, i když je pravděpodobné, že byl vlastní jen staroslověnským nedurativním slovesům typu *umrělo jestъ* ‚umřel‘, zatímco analytické formy sloves durativních typu *žilъ jesi* ‚žil‘ měly význam tzv. komplexního aoristu. Perfekto­vý význam

16 V tomto termínu se ukrývá nebezpečí víceznačnosti: v paleoslovenistice se totiž termínem *préteritum* označují jednoduché minulé časy aorist a imperfektem.

složených slovesných forem typu *jsi sstúpil* se hledá a nachází také ve stč.: *Pavel dal jest zem' u, Nechci tobě ni jinému, | nebo sem slíbila býti v čistotě až do mé smrti; Avšak svědčí Písmo o tom, | jakože to město potom, | opět se jest opravilo, | jakž, čsož tu pohanstva bylo, | to vše přišlo k svatěj vieře,...* Ve stč. se završil proces jazykové změny perfekta v základní minulý čas bez rezultativního významu – préteritum. Tento proces byl podpořen faktem, že jednoduché minulé časy (aorist asigmatický, aorist sigmatický a imperfektum) během 14. a 15. stol. zanikly. Za výhodu préterita před syntetickými minulými časy se obvykle považuje to, 1. že se mohlo tvořit jak od dokonavých, tak nedokonavých sloves, 2. netrpělo homonymií 2. a 3. os. sg. příznačnou pro oba typy aoristů, 3. shodovalo se s podmětem v gramatické kategorii rodu a čísla.

Pro další vývoj č. préterita je příznačná série proměn prezენტních forem slovesa *býti*, která je interpretovatelná jako změna kopuly v auxiliár:

1. Již od 14. stol. začaly být sg. formy 3. os. *dal jest (je)* a pl. formy *dali sú (jsú)* nahrazovány formami s nulovou realizací auxiliáru (tj. v singuláru *dal*, v plurálu *dali*); starší formy typu *dal jest / dal je, dali sú* jsou od počátku 16. stol. vzácné. Nulová realizace auxiliáru 3. os. byla umožněna jednak tím, že forma 1. a 2. os. je obligatorně vyjádřena formou auxiliáru (sg. 1. os. *dal jsem* – 2. os. *dal jsi / dals* – 3. os. *dal Ø*; pl. 1. os. *dali jsme* – 2. os. *dali jste* – 3. os. *dali Ø*), jednak tím, že gramatická kategorie čísla je vyjádřena flexí *l*-ového participia.

2. Na rozdíl od stč. se v nč. auxiliárové formy slovesa *býti* nemohou pojit s negací: stč. věty typu *nejsem volal* jsou v nč. negramatické.

3. Na rozdíl od stč. jsou nč. auxiliární formy slovesa *býti* plně enklitické: stč. věty typu *jsťe-li vstali s Kristem* jsou v nč. negramatické.

4. Redukovaná podoba 2. os. sg. *js/s* měla distribuci zpravidla omezenou na préteritum: *Že js přěpustil, žes dopustil, uvedls ny, uvedls nás*; od nejstarších dob je užití redukované formy *js/s* ve funkci lexikálního slovesa nebo spony velmi neobvyklé: *Zdrávas Maria*.

5. Od stč. období se v některých památkách objevila tendence využít kolísavý výskyt iniciálního *j*- k odlišení forem lexikálního a sponového *býti* od forem auxiliárních: *rozdělil sem, chodili sme X již jsem stár, jenž jsi v nebesích*. Tato tendence se projevila zejména v stč., a to pod vlivem gramatických výkladů J. Blahoslava, které respektovali překladatelé *Bible kralické*. Toto pravidlo se však v jazykovém úzu stč. neprosadilo. Zčásti je přítomno v mluvené formě moderní spisovné č.: i když se v pravopisných pravidlech současné spisovné č. předepisuje psát prezენტní tvary slovesa *býti* pouze s náslovným *j*-, kolísavý výskyt *js- X s-* v běžně mluveném úzu toleruje nč. ortoepie v případě funkčního odlišení auxiliárních forem ([*byl sem veselí*]) od forem sponových a lexikálních ([*jsem veselí*], [*myslím tedy jsem*]).

V nespisovných útvarech nč., včetně jejích dialektů, je možno sledovat další projevy svébytného vývoje préterita, které moderní spisovný jazyk (svou kodifikací založený na jazykové stavu č. 16. stol.) nereflektuje. Zejm. na území Čech a přilehlých částí západní Moravy se v 1. os. objevuje podobně jako ve 3. os. sg. a pl. nulová realizace auxiliáru. Pro vyjádření osoby je pak ovšem ve větě nutno realizovat osobní zájmeno: *Já tam včera byl*, *My tam včera byli*. Mluvené útvary č. nadto ukazují disparátní vývoj přítomných forem lexikálního a sponového slovesa *býti* na jedné straně a auxiliárních forem slovesa *býti* na straně druhé: moravská podoba 1. os. sg. *su* a regionální podoba 2. os. sg. *seš* (lokalizovaná na východní polovinu Čech a západní polovinu Moravy) se nemohou kombinovat s *l*-ovým participiem (*dal sem* × **dal su*; *dal si* / *dals* / *tys dal* × **dal seš*). V části č. dialektů na území severní Moravy a přiléhajících částí Slezska se vyskytuje enklitická forma auxiliáru 1. os. sg. *-ch* / *-ech* / *-zech*: *jach šel*, *včera^{ch} tam šel*, *mělach kravu*, *jožech šel*: tato podoba vznikla nejspíš kontaminací starého aoristového *-ch* obsaženého ve formě č. kondicionálního auxiliáru s osobními koncovkami auxiliáru préterita. Kondicionální forma je interpretovatelná kompozicionálně jako *by-ch*, tj. jako forma obsahující dva morfy: první vyjadřující gramatický význam kondicionálu, tj. *by-*, a druhý vyjadřující gramatický význam osoby a čísla, tj. *-ch*. Morf *-ch* vyjadřující 1. os. sg. se ve jmenovaných dialektech „osamostatnil“ a následně se stal ve formě 1. os. sg. préterita exponentem kategorie osoby a čísla (jako takový se pak stal součástí složených forem 1. os. sg. lexikálního slovesa *býti*: *jach je*).

ANTEPRÉTERITUM (PLUSQUAMPERFEKTUM)

Vedle préterita druhý stč. typ opisného minulého času. Sloužil k vyjádření předčasnosti v minulosti, tzn. signalizoval, že děj/stav slovesa ztvárněného plusquamperfektem se odehrál před jiným dějem/stavem (avšak je možné, že měl význam podobný perfektu, tj. vyjadřoval stav, který byl výsledkem děje, který se odehrál v dávné minulosti a který předcházel jinému minulému ději/stavu). Antepreteritum, jehož výskyt v jazyce náročné literární produkce podporovala snaha najít adekvátní ekvivalent latinské předlohy (plusquamperfekta), nebylo ve spisovné češtině nikdy příliš frekventovaným prostředkem. Bylo tvořeno kombinací minulých časů pomocného slovesa *býti* a *l*-ového participia. Variantnost podoby pomocného slovesa plynula z faktu, že se stč. vyznačovala bohatým systémem minulých časů:

	auxiliár ve formě préterita	aux. ve formě imperfekta	aux. ve formě bě-aoristu	aux. ve formě by-aoristu
os.	sg.			
1.	<i>byl jsem nesl</i>	<i>biech nesl</i>	<i>běch nesl</i>	<i>bych nesl</i>
2.	<i>byl jsi nesl</i>	<i>bieše nesl</i>	<i>bě nesl</i>	<i>by nesl</i>
3.	<i>byl (jest) nesl</i>	<i>bieše nesl</i>	<i>bě nesl</i>	<i>by nesl</i>

Antepreteritum typu *bych nesl* se stalo objektem procesu gramatikalizace kondicionálu (viz níže).

KONDITIONÁL

Tvary kondicionálu přítomného jsou, jak demonstruje následující tabulka, v č. od jejich počátků tvořeny kombinací participia *l*-ového a původně aoristových forem slovesa *býti* (tj. geneticky aoristu sigmatického derivovaného z ide. kmene **bhū-* – viz oddíl Antepreteritum).

os.	
sg.	
1.	<i>bych + dal, -la, -lo</i>
2.	<i>by + dal, -la, -lo</i>
3.	<i>by + dal, -la, -lo</i>
du.	
1.	<i>bych(o)vě / bych(o)va + dala, *-e, *-e</i>
2.	<i>bysta / byšta + dala, *-e, *-e</i>
3.	<i>bysta / byšta / by + dala, -e, *-e</i>
pl.	
1.	<i>bychom / bych(o)me / bych(o)my + dali, -ly, -la</i>
2.	<i>byšte / byste / by / by jste + dali, -ly, -la</i>
3.	<i>bychu / by + dali, -ly, -la</i>

Stč. auxiliár kondicionálu se tedy odlišoval od auxiliáru kondicionálu stsl., který měl specifické formy, jež jsou uvedeny v následující tabulce:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>bimъ / bichъ</i>	<i>*bivě / bichově</i>	<i>bimъ / bichomъ</i>
2.	<i>bi</i>	<i>*bite / biste</i>	<i>biste</i>
3.	<i>bi</i>	<i>*bite / biste</i>	<i>bъ / bišę</i>

Vedle kondicionálu přítomného *bych dal se* ve stč. zřídka objevovaly formy kondicionálu minulého, které navíc obsahovaly kongruentní formu *l*-ového participia slovesa *býti byl, -a, -o: by ty byl chodil v cestě božie, byl by bydlil u věčném pokoji* BiblOl. ‚Kdybys byl šel po cestě Boží, bydlel bys ve věčném pokoji‘. Kondicionál minulý byl v památkách 14. a 15. stol. vzácný a rozšířil se až v době pozdější (tento proces lze předpokládat spíše v psaném jazyce). Funkci kondicionálu minulého, který stejně jako v nč. vyjadřoval kontrafaktovost, tak obvykle plnil kondicionál přítomný.

Soudě podle původních funkcí jednotlivých komponentů se stč. kondicionál vyvinul z aoristového antepreterita (či plusquamperfekta – viz oddíl *Antepreteritum*). Jelikož je auxiliár kondicionálu původem sigmatický aorist slovesa *býti*, vyznačuje se jeho morfologie některými vlastnostmi typickými pro staročeský aorist; zejména to platí pro koncovky, které do aoristu pronikly z imperfekta (viz oddíl *Imperfektum*): a) variantní formy 2. a 3. os. du. a 2. os. pl. obsahující *-š-* (*byšte, byšta*); b) tvar 3. os. pl. *bychu* (namísto psl. **byšę*). Změna aoristového antepreterita v kondicionál patrně vrcholila v období rané stč., neboť si v některých stč. dokladech spojení aoristového auxiliáru a *l*-ového participia uchovává zbytky svého předminulého významu: (*Darius*) *tak sě by vypravil hrdě*, *tak se byl hrdě vydal na cestu*. Součástí a také výsledkem procesu velmi komplikované a dosud nejasné proměny analytického aoristového antepreterita v analytický kondicionál byla kromě řady změn flektivní morfologie auxiliárního slovesa *býti* (viz dále) především a) ztráta časového rysu minulosti, b) proměna jeho slovosledu v typické postiniciální (Wackernagelovo) enklitikon, tj. enklitikon, které se obvykle klade za první přízvučný člen věty a které se nemůže spojit s negací.

Forma auxiliáru kondicionálu podlehla během historického vývoje č. řadě změn, které jsou mnohdy regionálně diferencované a které způsobují variantnost současné spisovné č. Následující tabulka zachycuje podstatné vývojové změny stč. auxiliáru kondicionálu, jak se projevují ve staré, střední a nové češtině (podoby s křížkem jsou současnou kodifikací hodnoceny jako nespisovné):

	střč.	nč.
os.		
sg.		
1.	<i>bych</i>	<i>bych / ^xbysem (^xby jsem)</i>
2.	<i>bysi (by jsi) / bys</i>	<i>bys (by ses / sis) / ^xbysi (^xby jsi)</i>
3.	<i>by</i>	<i>by</i>
pl.		
1.	<i>bychom / bychme / bysme (by jsme)</i>	<i>bychom / ^xbysme (^xby jsme)</i>
2.	<i>byste (by jste) / byšte</i>	<i>byste</i>
3.	<i>by</i>	<i>by</i>

Pro celkový vývoj auxiliáru kondicionálu v č. je příznačné přehodnocení jeho forem na dvě části: na část *by-*, která je exponentem slovesného způsobu, a na část, která je exponentem shodových kategorií osoby a čísla. Všechny změny auxiliáru kondicionálu jsou založeny jednak na zařazení jeho formální (původně aoristové) morfologie do konjugačního systému č., jednak na vzájemném vyrovnávání jednotlivých osobních forem:

1. Stč. kondicionálová forma 3. os. pl. *nesli bychu* byla nahrazena formou *nesli by* (podobně bývaly někdy ve stč. nahrazovány také plurálové formy *byste* a duálové formy *bysta* formou *by*). Po provedení této změny začala být shodová kategorie osoby ve 3. os. pl. auxiliáru kondicionálu realizována nulovou formou (číslo signalizoval kongruentní tvar participia). Tradiční podoba *nesli bychu* byla ve stč. řídká a zdá se, že zanikla již před rokem 1300.

2. V 1. os. pl. se vedle původní podoby *bychom* objevuje od nejstarších dob forma *bychme (bychmy)*, která je interpretovatelná jako výsledek derivace z 1. os. sg. *bych* pomocí osobní plurálové koncovky 1. os. *-me*. Stejným způsobem se ve stč. utváří nové formy 1. os. du. *bychvě, bychva*, jejichž vnitřní struktura obsahuje (bi)morf *bych* a koncovku 1. os. du. *-va, -vě*.

3. Podobně je interpretovatelná vnitřní struktura novější formy *bysme* (objevující se v č. od 17. stol.), v tomto případě jako výsledek derivace provedené ze základu 2. os. pl. *byste*, tj. *bys-*, koncovkou 1. os. pl. *-me*.

4. Pro českou konjugaci netypická homonymie 2. a 3. os. sg. se ve stč. textech obvykle řešila vyjádřením zájmena 2. os. *ty*, tj. *Ty by nesl: že by ty zde byla*. Realizace subjektu však není v tomto kontextu závazná, jak ukazují doklady typu: *Pomni na den sobotní, aby jej světil*. Avšak od 17. stol. se na základě reanalýzy 2. os. pl. *byste* na *by-ste* objevuje ve

2. os. sg. podoba *by-si* (*by jsi*), která se záhy ustaluje ve formě *bys*. Komponent auxiliáru kondicionálu (*j*)*si* / *s*, který je zřejmě původem auxiliár 2. os. sg. préterita *přišel jsi* / *přišels*, byl zpočátku pevně spjata s kondicionálovým *by*, jak dosvědčuje fakt, že se na rozdíl od nč. nemohla v č. 17. a 18. stol. kombinovat s enklitickými formami reflexiva: ... *laskavý čtenáři... uvažuj, které jest to náboženství, z kterého bys se v hodinu smrti těšiti... mohl*. Teprve až v průběhu 19. stol. se ve spisovném jazyce rozšířilo, po jistých obtížích, umístování *-s* za reflexivum: *Ráno bys mohl vstávat později* X *Ráno by ses mohl probudit později*.

5. Jakmile se v mluveném jazyce ustálily formy sg. 2. os. *by-si* / *by-s*, 3. os. *by-Ø*, pl. 1. os. *by-sme*, 2. os. *by-ste*, 3. os. *by-Ø*, vytvořily se podmínky pro další změnu: uvedené formy auxiliáru kondicionálu, jak již bylo řečeno, jsou zakončeny koncovkou nesoucí rys slovesné osoby a čísla, a tím se podobají formám auxiliáru préterita (sg. 2. os. *přišel by-si* / *by-s* - *přišel (j)si* / *s*, 3. os. *přišel by-Ø* - *přišel Ø*, pl. 1. os. *přišli by-sme* - *přišli (j)sme*, 2. os. *přišli by-ste* - *přišli (j)ste*, 3. os. *přišli by-Ø* - *přišli Ø*); po vzoru těchto tvarů auxiliáru kondicionálu se vytvořila nová forma 1. os. sg. *by-sem*, která je známá ze západních částí českých dialektů v užším smyslu a východních úseků slezských dialektů a která je v současné spisovné č. považována za výrazně substandardní.

6. Vliv auxiliárních forem préterita se uplatňuje ve střední a nové č. ještě v jednom momentu: po vzoru kolísání náslovného *j-* ve formách *přišel jsem* / *přišel sem*, *přišel jsi* / *si*, *přišli jsme* / *sme* se objevují formy obsahující *j* také v auxiliáru kondicionálu: sg. 1. os. *přišel by jsem*, 2. os. *přišel by jsi*, pl. 1. os. *přišli by jsme*, 2. os. *přišli by jste*. Tyto tvary, které se výjimečně objevují již od 15. stol. a které jsou zavrhovány již některými gramatikami č. střední doby (např. Rosovou *Čechořečností*), jsou současnou kodifikací příkře odmítány coby hyperkorektní.

7. O dekompozici původních aoristových forem auxiliáru kondicionálu a vydělení morfu *by* signalizujícího nefaktovost opět podávají další svědectví nespisovné mluvené útvary č.: v západní části českých dialektů v užším smyslu a východních úsecích moravskoslezských dialektů se v případě vyjádření zájmena 1. os. realizuje osobní koncovka v nulové formě: *já by-Ø nesl*, *my by-Ø nesli*.

Vývoj významu kondicionálu od stč. do nč. je velmi komplikovaný a diferencovaný v závislosti na modálním a syntaktickém statusu věty. Zjednodušeně lze říci, že kondicionál slouží ve stč. podobně jako v nč. převážně jako slovesná forma signalizující nereálnost (nefaktovost), tj. že daný děj/stav je hypotetický, nereálný či nějak podmíněný. Na rozdíl od současné č. se mnohem více uplatňoval ve větách, v nichž se vyjadřovalo, že daný děj/stav je zamýšlený, jeho realizace je žádoucí či že mluvčí má o jeho platnosti pochyby.

FUTURUM

Vývoj jazykových prostředků vyjadřujících v č. futurálnost lze chápat jako proces, který byl započat již v psl., která zřejmě svébytnou jaz. formou vyjadřující futurum nedisponovala (pokusy rekonstruovat *s*-ové formy futura jsou neprůkazné). Ve stč. se k vyjadřování futura užívaly:

I. Syntetické slovesné formy:

1. Obvykle se předpokládá, že ve stč. (podobně jako v nč.) mohly být ve futurálním významu interpretovány přítomné formy nedokonavých sloves. Ze stč. vět typu *A to jest často vidáno, že kdy jelen bude postřelen, hned běží do konopí a v usta nachvátá sémence a v ránu položí a hned střela vyskočí*, *A to se často vidí, že když je jelen postřelen, hned vběhne do konopí, do tlamy nabere konopného semene, vloží ho do rány a střela hned vyskočí* lze usuzovat, že futurální interpretace přítomných forem nedokonavých sloves byla možná ve větách s jistým lexikálním obsazením či ve větách produkovaných v jistém kontextu. Takové užití přítomné slovesné formy lze chápat jako projev časového systému odlišujícího pouze vztah minulost – neminulost, event. empiričnost – neempiričnost: futurální význam přítomných forem nedokonavých sloves by pak byl interpretovatelný pomocí rysů [-minulost], [-empiričnost].

2. Futurální význam mají ve stč. stejně jako v nč. formálně přítomné tvary dokonavých sloves. Tím se stará i nová č. odlišují od psl. a současných jihoslovanských jaz., v nichž není futurální platnost přítomné formy dokonavého slovesa nutná. Obvykle se předpokládá, že se význam budoucího času přítomných forem dokonavých sloves krystalizoval u sloves ingresivních. Během završení procesu gramatikalizace vidu (ve 14. a 15. stol.) se futurální význam ustálil u všech formálně přítomných forem dokonavých sloves.

3. Mezi specifické stč. prostředky sloužící k vyjadřování futura nedokonavých sloves náleží také prefixy *po-* a *vz-* (prefix *vz-* se ve stč. památkách vyskytuje také v hláskových variantách: *z-/v-/u-*). Na jejich futurálnost ukazují mimo jiné doklady z variantních znění stč. překladů latinských předloh: *A mužie po cestách svých pójdu* BiblOl X *kráčeti budú* BiblPraž; *Ktož vzbydlí v stanu tvém* ŽaltWittb X *bude bydliti* ŽaltKlem, ŽaltPod. Také v tomto případě se zpravidla předpokládá, že futurální význam prefixů *vz-* a *po-* se vyvinul z jejich původního významu ingresivnosti. O tom, že se čistě futurální platnost obou prefixů ve stč. ještě neetablovala, svědčí skutečnost, že obě citovaná slovesa *pójdu* a *vzbydlí* se ve stč. vyskytují ve slovesných formách, které mají evidentně nefuturální význam (v infinitivu *A tak by nejměl se dlúze zpoviedati, vypravuje, který hříech z kterého pocházie, aneb co by zlého z toho pojíti mohlo*, *A tak by se neměl zdlouha zpovídat,*

líče, který hřích z kterého pochází nebo co zlého by z toho mohlo vzejít'; v aoristu *To slovo řek, jide s nima, dav se v poslušenstvie jima, vzbydli s nima v Nazaretě, jsa již v druhémnácte letě* ‚Jakmile pronesl svou řeč, odešel s nimi, byv poslušen svých rodičů, začal s nimi bydlet v Nazaretu, když měl dvanáct let‘). U prefixu *vz-* však došlo již ve 14. stol. k velmi rychlému zániku jeho futurální funkce: tento proces je dáván do souvislosti s gramatikalizací vidu, která u formálně prezntních forem sloves derivovaných pomocí prefixu *vz-* vedla k funkční kolizi futurálních forem nedokonavých sloves a ingresivních forem sloves dokonavých (např. stč. forma 3. os. sg. *vzbojuje* mohla mít význam jak futurální, tak ingresivní). Futurální funkce prefixu *po-*, která je obvyklá u některých sloves pohybu či sloves s příbuzným významem, se dochovala do nč.; během historického vývoje se dokonce počet sloves tvořících futurum tímto způsobem mírně zvyšoval. Nicméně v nč. je množina sloves s prefixálním syntetickým futurem typu *ponesu* uzavřená (jde celkem o více než sto nč. sloves: *jít - (pójdu>) půjdu, nést - ponesu*).

II. Analytické slovesné formy:

Význam budoucího času se mohl vyjadřovat pomocí analytických konstrukcí obsahujících určitý tvar lexikálního/auxiliárního slovesa a neurčitou slovesnou formu plnovýznamového slovesa. Jednotlivé analytické konstrukce sloužící k vyjadřování budoucího času se začaly formovat až v období vydělování slovanských jazyků z pozdní psl., což naznačují: a) neustálený stav pro vyjadřování futura ve stsl., b) odlišné prostředky vyjadřování futura v konkrétních slovanských jazycích. Gramatický význam futurálnosti se v těchto konstrukcích vyvinul až sekundárně, a to na základě reanalýzy lexikálního významu určitého slovesa, jehož původní velmi obecný lexikální význam byl významu futurálnosti blízký (vyjadřoval změnu stavu, záměr či povinnost). Z těchto důvodů lze také ve stč. pozorovat konkurenční prostředky vyjadřování budoucnosti.

1. Syntaktické analytické formy, které jsou tvořeny kombinací modálního slovesa *chtieti, jmieti* a infinitivu plnovýznamového slovesa. Takové formy se tvoří jak od dokonavých, tak také nedokonavých sloves: dokonavé *Že chceš vždy v krčmě ležěti, dietky chtie hladem zemřieti* ‚Protože chceš pořád ležet v krčmě, děti zemřou hladem‘; *věci, ješto přijíti mají*; nedokonavé *Oldřich počě mluviti: na které chcemy lesy jíti?* ‚Oldřich se zeptal: „Do kterých lesů půjdeme“?‘; *Tvé sémě hostinno má býti v zemi nevlastní, Tvoji potomci budou žít jako hosté v zemi, která nebude jejich*. Jak již bylo řečeno, tyto konstrukce získávaly futurální význam sekundárně a stále si uchovávaly zbytky svého lexikálního významu (jak ukazuje citovaný doklad *Že chceš vždy v krčmě ležěti, dietky chtie hladem zemřieti*, v němž má první sloveso *chceš ležěti* nepochybně modální

význam, kdežto druhé *chtie zemrieť* význam futurální). O tom, že se u těchto sloves proces gramatikalizace nezavršil, svědčí gramatické vlastnosti modálních sloves: a) kombinace modálního slovesa a infinitivu plnovýznamového slovesa se užívalo také v dalších odlišných slovesných časech a slovesných způsobech, b) futurum se mohlo tvořit s infinitivem modálního slovesa: *Ač by počeli ot toho mně praviti prieliš mnoho a jáz budu-li jim chtieti ke všemu odpovéděti, strach mě, by více nezmohli mé milosti než pomohli*, budu-li jim chtít na všechno odpovědět.

2. Morfologické analytické formy, které obsahují futurální formy slovesa *býti* a neurčitou slovesnou formu. Stč. podoby budoucího času slovesa *býti* demonstruje následující tabulka:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>budu</i>	<i>budevě / -va</i>	<i>budeme / -em / -emy</i>
2.	<i>budeš</i>	<i>budeta</i>	<i>budete</i>
3.	<i>bude</i>	<i>budeta</i>	<i>budú</i>

Jak je z tabulky patrné, futurální formy slovesa *býti* mají tematickou strukturu: obsahují prezntní kmenotvorný sufix *-e-* a osobní koncovky (etymologicky viděno, kmenotvornou příponou je *-de-*). Tato forma obsahovala v psl. nazální infix **-n-*, což naznačuje rekonstruovaná podoba **bōd-* (pakliže bychom přijali etymologickou sufixální interpretaci **-de-*, mohli bychom **-n-* interpretovat také jako sufix). Nazální infix dodával původně prezntnímu tvaru slovesa *býti* význam ingresivnosti. Tento ingresivní prezns vyjadřoval změnu stavu, a proto byl posléze reanalyzován jako futurum slovesa *býti*. Z futura slovesa *býti* se nakonec gramatikalizací vytvořil futurální auxiliár (interpretace původu futurálního auxiliáru **bōd-*, její vnitřní struktury a významové stránky není v odborné literatuře pojmána takto jednoznačně). To, že tato forma je skutečným futurem slovesa *býti*, potvrzuje stč. i nč., neboť budoucí čas lexikálního a sponového slovesa *býti* se tvoří jen pomocí této futurální formy: *Jáz jich poslušna nebudu, ale donidž živa budu, plakati vždy budu dotud, jeho nenaleznu dokud*, Já jim nebudu poslušná, nýbrž dokud budu živá, budu stále plakat dotud, dokud ho nenaleznu. Ve zcela výjimečných případech jsou ve stč. doloženy případy sponového a lexikálního futura *býti* obsahujícího také infinitiv: *když bude potřeba býti*, když to bude potřeba Baw; *bude-li to býti, že obrové k nám přijíti mají skrze les neb hory, za jisté to věřte mi*, že to nastane, že obrové k nám přijdou lesem nebo horami, to mi opravdu věřte Baw. Ve faktu, že budoucí čas sponového a lexikálního slovesa *býti* se tvoří pouze pomocí *budu*, se někdy hledá důkaz toho, že futurum typu *budu zpívati* není analytickou slovesnou formou. Syntaktickou

autonomnost futurálních forem by naznačovaly také zcela výjimečné stč. doklady, v nichž se prefix negace kombinuje s infinitivem: *nebáti se budu* nebo s modální částicí: *v nichž se nelže bude skrýti*, *v nichž se nebude možno ukrýt*. V drtivé většině dokladů se však negace pojí s futurální formou slovesa *býti*: *Nebudeš li činiti jako jiní, nebude na tě ijeden tbáti*, *jestliže nebudeš tak činit jako ostatní lidé, nebude na tebe nikdo dbát*.

a) Již ve stč. byl základním prostředkem budoucího času nedokonavých sloves analytický tvar futura, která byl tvořen auxiliárním slovesem futura *budu/budeš/bude...* a infinitivem plnovýznamového slovesa. Tento typ tvoření analytického futura, který stsl. a patrně také psl. ještě neznaly a který je znám z většiny severoslovanských jazyků, je ve stč. již rozšířený. V kontextu nejstarších doložených vývojových fází severoslovanských jazyků jsou tyto podoby stč. futura nejstarší: pocházejí totiž ze 13. stol. Není zcela jasné, jestli se futurum typu *budu kupovati* konstitovalo na č. jazykovém území a odsud šířilo do ostatních severoslovanských jazyků, nebo se tento typ futura v jednotlivých severoslovanských jazycích vytvořil nezávisle na sobě. Někdy se vznik stč. futura dává do souvislosti se vznikem německého budoucího času, který se vyznačuje velmi podobnou strukturou auxiliár + infinitiv: *ich werde kaufen – budu kupovati* (*werden* mělo původně – podobně jako formy *budu, budeš...* – ingresivní význam, tj. „stát se“). Na základě pramenů je však zřejmé, že se české (západoslovanské) futurum ustálilo dříve než německé: české nejpozději ve 13. stol., německé až ve stol. 15. To vede některé autory k úvahám o možném vlivu českého analytického futura na vznik futura německého. Nicméně i zde lze uvažovat o tom, že vznik a vývoj německého a západoslovanského futurum byl paralelní, tj. na sobě nezávislý.

2. Vedle toho se ve stč. ojediněle vyskytuje forma budoucího času, která je tvořena futurálními tvary slovesa *býti* a *l*-ovým participiem jak dokonavého, tak nedokonavého slovesa: *zda s neslychal, ž máš umřieti, i budeš pykal*, *budeš litovat*. Tato podoba futura je také ve velmi nízkém počtu dokladů známa již ze stsl. Není úplně jasné, jaký byl gramatický význam stč. futura typu *budu kupoval*: byly vysloveny názory, že představuje podobu futura II či futura exacta, které vyjadřuje předčasnost v budoucnosti nebo futurálního perfekta, která vyjadřuje budoucí stav, který bude výsledkem předchozího děje, či futura kondicionálu.

Z předloženého výkladu je zřejmé, že specifické prostředky futura se v češtině podobně jako v jiných moderních ide. jazycích konstitovaly až sekundárně. Viděno optikou obecné jazykovědy, rýsovaly se ve stč. dvě strategie gramatikalizace analytického futura, které plynuly z reanalýzy původně velmi obecného významu lexikálního slovesa: a) významu změny stavu (*budu*), b) významu povinnosti (*jmieti*) anebo záměru (*chtieti*). Čeština nakonec využila strategii první, založenou na reanalýze kdysi

ingresivní formy **bōd-*. V tomto směru odpovídal vývoj češtiny celkovému vývoji areálu severoslovanského a středoevropského. Jak již bylo řečeno, tento proces gramatikalizace analytických forem slovesa *budu*, *budeš*,... nedosáhl takového stupně morfologizace jako proces gramatikalizace kdysi modálních sloves, a tak si futurální formy českého slovesa byti uchovávají zbytky své lexikální samostatnosti. To je patrné na specifické distribuci nč. záporky větné negace (srov. nč. kontrast *nebudu zpívat*, [?]*budu nezpívat*, [?]*nebudu nezpívat* X *nezpíval jsem*, ^{*}*zpíval nejsem*, ^{*}*nezpíval nejsem*) a na faktu, že český auxiliár futura *budu*, *budeš*... nepodléhá procesu klitizace a eroze (srov. nč. kontrast 2. os. sg. préteritum *zpíval jsi* / *zpívals* X futurum *zpívat budeš* / ^{*}*zpívat bdeš* / ^{*}*zpívat deš* / ^{*}*zpívat-eš*; srov. také formy srbochorvatského futura 2. os. sg. *hoćeš* > *-češ* ‚chceš‘, např. *pisa-ćeš* ‚budeš psát‘ doslova *psáti+chceš*). Tyto vlastnosti forem futura typu *budu zpívat* je proto možno chápat jako projev nezavršené gramatikalizace, tj. jako projev skutečnosti, že sloveso *budu* se v češtině v „čistý“ morfologický auxiliár neproměnilo.

PASIVUM

Jak bylo řečeno v úvodu oddílu věnovaného konjugaci, obvykle se předpokládá, že stč. (podobně jako psl.) nedisponovala specifickými pasivními slovesnými formami. K tomuto účelu užívala prostředků, které měly původně jinou gramatickou funkci a význam:

I) Reflexivní forma slovesná typu *chválí se*,

II) Participiální konstrukce se sponovým slovesem *býti* a formou minulého pasivního participia typu *byl* / *je* / *bývá* / *bude chválen* / *bit*.

Ad I) Vyjadřování pasiva pomocí reflexivní formy slovesné zdědila stč. z psl. Na rozdíl od současné češtiny bylo až do 19. století možno ve větách s reflexivní formou slovesnou vyjádřit původce děje: *krtšiechu se od něho v Jordáně BiblDrážď babtisabantur ab eo in Iordane* ‚dávali se od něho v Jordánu křtít‘. I když je reflexivní forma slovesná považována za tradiční prostředek pasivizace, jsou její formy ve stč. památkách frekventovány mnohem méně než formy participiální.

Ad II) Participiální konstrukce byly tvořeny kombinací jak určitých, tak neurčitých forem slovesa *býti* s příslušnými jmennými formami minulého pasivního participia *t*-ového či *n*-ového. Participiální formy se mohly pojit téměř se všemi formami slovesa *býti*: 1. určitými a) *biech nesen* (sloveso *býti* ve formě imperfekta), b) *bych nesen* (sloveso *býti* ve formě aoristu), c) *byl jsem nesen* (sloveso *býti* ve formě prérerita), d) *jsem nesen* (sloveso *býti* ve formě přezentu), e) *budu nesen* (sloveso *býti* ve formě futura), f) *byl bych*

nesen (sloveso *býti* ve formě *kondicionálu*), e) *budi* (*bud*) *nesen* (sloveso *býti* ve formě imperativu), 2. neurčité a) *jsa nesen* (sloveso *býti* ve formě přechodníku přítomného), b) *byv nesen* (sloveso *býti* ve formě přechodníku minulého), c) *býti nesen* (*nesenu*) (sloveso *býti* ve formě infinitivu). Poslední citovaná forma infinitivu má ve starší češtině variantu *býti nesenu*, která se původně objevovala v těch případech, v nichž bylo spojení *býti nesenu* součástí fráze s dativní kontrolou: *ktož by jiným_i dal býti obmeškánu_i*, kdo by jiným způsobil újmu. Jelikož zakončení participia *-u* představovala koncovku jmenné deklinace, která u adjektiv (a tudíž i participií) v nestrukturních pádech v průběhu 15. století zanikla, začaly se tyto formy s dativním *-u* užívat v češtině střední doby také nekongruentně (jak ukazuje u právě citovaného dokladu porušení shody v čísle). Toto užití infinitivní formy *býti nesenu* se však do nč. nedochovalo. Ve starší češtině byly v participiální konstrukci běžně elidovány přezentní formy slovesa *býti*, jak svědčí doklady z Alexandreidy: *onomu krev z srdce teče, // seho kón po sobě vleče, // onomu uřata ruka, // sen se sotně drží luka*, tomu krev ze srdce teče, toho kůň za sebou vleče, tomu byla uřata ruka, ten sotva drží luk. Užívání participiální konstrukce s elidovanou přezentní formou slovesa *býti* se ještě objevovalo v češtině 19. století: *Jen biblí a o biblí čteno a psáno* Jungmann.

Participiální konstrukce měly původně, tj. v psl. a patrně i ve stč. status rezultativních, tj. stavových, a nikoli dějových konstrukcí. U sloves dokonavého i nedokonavého vidu zachycovaly událost, která byla výsledkem děje, který této situaci předcházel, tzn. že jazykově ztvárňovaly situaci, jejíž presupozicí bylo, že byla výsledkem ukončeného / završeného děje. Stč. konstrukce typu *byl – jest – bude nesen* tedy měly původně význam, který by šlo parafrázovat nč. jako ‚byl – je – bude (při)nesený‘. Vedle stavového významu těchto konstrukcí však ve stč. začal nově pronikat význam dějový. Na konstituování dějového, tj. skutečně pasivního významu participiální konstrukce měla ve stč. nepochybně přímý vliv latina. Jeho ustálení však neovlivnily syntetické formy latinského pasiva typu *laudor*, jelikož stč. podobnými formami nedisponovala, nýbrž analytické perfektivní formy typu *laudatus est*, které se svou perifrastickou strukturou (neurčitá forma slovesná *laudatus* + určitá forma slovesa *esse*) zmiňovaným domácím konstrukcím participiálním typu *jest chválen* podobala. Navíc obě konstrukce, tj. lat. *laudatus est* a stč. participiální konstrukce *jest chválen* spojoval rezultativní význam. Avšak na rozdíl od domácích rezultativních participiálních konstrukcí tyto latinské pasivní konstrukce *laudatus est* měly gramatický význam minulého času. A tak se ve stč. překladových památkách začalo užívat forem *jest chválen* ve významu minulého času, rekonstruovatelného ve významu nč. ‚byl (po)chválen‘: *dřevo ješto vsazeno jest* ŽaltWittb *lignum quod planantum est*. Nehistorický význam minulého času

u forem opisného pasiva typu *jest chválen*, byl (po)chválen' vnesený do češtiny vlivem latiny podporovaly ve stč. podobné analytické formy opisného préterita typu *chválil jsem*, které se stejně jako tvary opisného pasiva skládají z kongruentní formy participia a přítomní formy slovesa *býti*. Tak byla do českého konjugačního systému vnesena nejistota v časovém zařazení participiálních konstrukcí, která se přenesla do jeho ostatních časových forem: jelikož forma *jest chválen* měla význam minulý, pro vyjádření přítomného času pasiva se začalo užívat forem typu *bývá chválen*, což bylo umožněno faktem, že stč. forma *bývati* ještě neměla iterativní význam (ten mohl být příležitostně vyjadřován formou imperfektivního novotvaru *budiech chválen*). Příležitostný přítomní význam stč. futurálních forem typu *bude chválen* je sporný. Od 16. století se začaly v minulém významu užívat formy typu *byl chválen*. Teprve v průběhu 17. a 18. století došlo k definitivnímu zařazení pasivních forem do časového systému českého slovesa: tzn. od tohoto období se v českém opisném pasivu ustaluje časová relace známá z nové češtiny: minulý čas = *byl chválen* – přítomný čas = *je chválen* – budoucí čas = *bude chválen*. S relikty původního stavu se však lze ještě setkat v češtině národního obrození: *Tito však národové již za nepamětných časův vpádem národův indoeurospkých bud' podmaněni, anebo ze sídel svých dále k severu vytlačeni jsou* Palacký, byli podmaněni... byli vytlačeni'. Interpretaci pasivních funkcí participiálních konstrukcí ve starší češtině komplikuje fakt, že měly a v nč. stále mají rezultativní význam, zvláště tehdy, je-li participium dokonavého vidu (*Byt je dva týdny zapečetěn{-ý}*). Přitom drtivá většina stč. dokladů participiálních konstrukcí je tvořena právě participii dokonavého vidu. Tato skutečnost vede některé autory k extrémnímu stanovisku, že čeština starší i nová neměla a nemá formu perifrastického pasiva a že participiální konstrukce typu *byl chválen – je chválen – bude chválen* je třeba chápat jako přísudek jmenný se sponou s rezultativním významem.

Stč. se lišila od nč. v některých způsobech vyjadřování tzv. deagentnosti (tradičně se v tomto případě hovoří tzv. neosobní pasivu – Havránek 1928 a 1937): v neosobních větách, v nichž byl z pozice podmětu odsunut agens, se zpravidla užívaly věty s nevyjádřeným všeobecným konatelem (nulovým podmětem) ve 3. os. sg.: *potom pak odtud přijde do království, řečeného Tomochaim CestMil, přijde se'*. Jen zřídka se ve stč. v této funkci objevují: a) reflexivní forma slovesná: *čte se o jednom v kronice římské* Štít; b) participiální konstrukce: *by na lov v hojněj čsti jěno* LegPil, 'jelo se na hon v hojněj nádheře'. V nové češtině se v této funkci zpravidla užívá RFS.